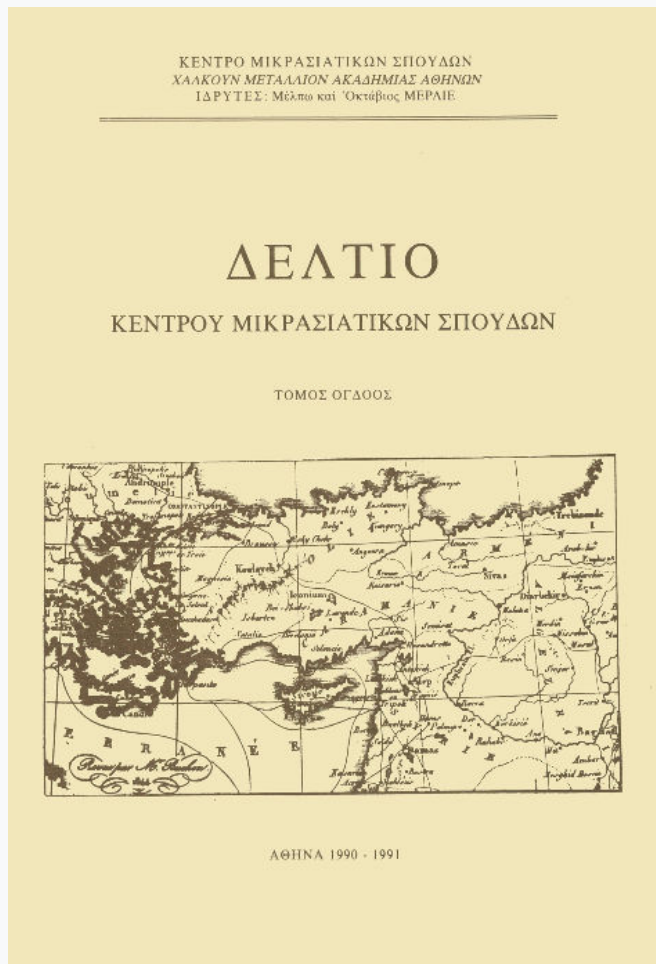

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 8 (1990)

Ο οικουμενικός πατριάρχης Άγιος Αθανάσιος Α' και η διδασκαλία του προς τους κατοίκους της Μικράς Ασίας κατά το 1303

Δημήτρης Εμμ. Καλομοιράκης

doi: [10.12681/deltiokms.230](https://doi.org/10.12681/deltiokms.230)

Copyright © 2015, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καλομοιράκης Δ. Ε. (1990). Ο οικουμενικός πατριάρχης Άγιος Αθανάσιος Α' και η διδασκαλία του προς τους κατοίκους της Μικράς Ασίας κατά το 1303. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 8, 23–50.
<https://doi.org/10.12681/deltiokms.230>

Ο ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Α'
ΚΑΙ Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΚΑΤΟΙΚΟΥΣ
ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1303*

Ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Ἀγίου

Ἄνθρωπος Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἅγιος Ἀθανάσιος Α' γεννήθηκε περὶ τὸ 1235 στὴν Ἀδριανούπολη ἀπὸ εὐσεβεῖς καὶ εὐγενεῖς γονεῖς, τὸν Γεώργιο καὶ τὴν Εὐφροσύνη, οἱ ὅποιοι τὸν βάπτισαν μὲ τὸ ὄνομα Ἀλέξιος. Στὰ δώδεκά του χρόνια —ἀκολουθώντας τὶς ὑποθήκες τοῦ Ὁσίου Ἀλυπίου τοῦ Κιονίτου (ἔκτος αἰῶνας), τὸν ὁποῖο εὐλαβεῖτο ἰδιαίτερα²— ἐγκατέλειπε τὸ

* Εὐχαριστῶ τοὺς ὑπευθύνους τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση στὴν ἀποστολὴ τοῦ μικροφίλμ τοῦ Cod. Vat. Gr. 2219· ἐπίσης εὐχαριστῶ τὸν Ἀλ. Ἀλεξάκη γιὰ τὴν συνεργασία, ὅπως καὶ τὸν ἔφορο ἀρχαιοτήτων κ. Ἐμμ. Μπορμπουδάκη καὶ τὸν φιλόλογο Δημ. Δασκαλάκη, γιὰ τὶς εὐστοχες παρατηρήσεις τους. Χωρὶς, τέλος, τὴν ἀρχικὴ ἐνθάρρυνση τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Δ. Ζακυθνοῦ καὶ τὴν τελικὴ παρακίνηση τοῦ καθηγητῆ κ. Π. Κιτρομηλίδη ἡ ἐργασία αὐτὴ δὲν θὰ ὑπῆρχε σήμερα. Χωρὶς ἀμφιβολία τὰ λάθη καὶ οἱ ἀβλεψίες βαρύνουν ἀποκλειστικὰ τὸν ὑπογράφωντα.

1. Σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τῆς Α. Μ. Talbot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople, Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and Officials*, Dumbarton Oaks Texts III, Οὐάσιγκτον 1975, σ. xvi (στὸ ἐξῆς Talbot). J. L. Boonjama, *Church Reform in the Late Byzantine Empire, A Study for the Patriarchate of Athanasios of Constantinople*, Πατριαρχικὸ Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Ἀνάλεκτα Βλατάδων, Θεσσαλονίκη, 1982/83, σ. 39, σημ. 1, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (στὸ ἐξῆς Boonjama). Γιὰ σχετικὰ πρόσφατες συνθέσεις πού ἀφοροῦν στὸν βίο τοῦ Ἀγίου βλέπε R. Janin, «Athanasie Ier», *Dictionnaire d'Histoire et de Geographie Ecclesiastique*, τόμ. L, στήλες 1379-1381· Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Ι', σ. 518 (στὸ ἐξῆς ΘΗΕ)· Talbot, *δ.π.*, σσ. xvi-xviii· Boonjama, *δ.π.*, σσ. 39-90. Τὰ στοιχεῖα τοῦ βίου τοῦ Ἀγίου εἶναι γνωστὰ κυρίως ἀπὸ δύο βιογραφίες, γραμμένες ἢ μία ἀπὸ τὸν Θεόκτιστο Στουδίτη («Βίος Ἀθανασίου ἀπὸ τὸν Θεόκτιστο Στουδίτη», ἐκδ. ἀπὸ Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα στὸ *Zapiski istorikofilologiceskago fakul'teta Imperatorskago S. Peterburgskago Universiteta*, 76 [1905], σσ. 1-51, στὸ ἐξῆς Θεόκτιστος), καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ τὸν Ἰωσήφ Καλόθετο (Ι. Καλόθετος, «Βίος καὶ Πολιτεία Ἀθανασίου Α', Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου», ἐκδ. Ἀθανάσιος Παντοκράτορινός, *Θρακικά*, XIII [1940], σσ. 56-107, στὸ ἐξῆς Καλόθετος). Ἀρκετὲς πληροφορίες παρέχει ἐπίσης ἡ ἀλληλογραφία τοῦ ἰδίου τοῦ Πατριάρχου (βλέπε κυρίως *Patrologiae Cursus completus, Series Graeca*, τόμ. 142, σσ. 480-528, στὸ ἐξῆς PG), Cod. Vat. Gr. 2219 καὶ Talbot, *δ.π.* καὶ V. Laurent, *Les Regestres*

Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως
Μονή Ἰβήρων cod. 369 f. 3r (17ος αἰ.)

Εὐχαριστίες στὸν Πατέρα Θεολόγο τῆς Μ. Ἰβήρων γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς φωτογραφίας τοῦ
cod. 369 ποὺ εἰκονίζει τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο.

σπίτι του μεταβαίνοντας σὲ ἓνα θεῖο του στὴν Θεσσαλονίκη, τὸν μοναχὸ Φίλιππο, ὅπου καὶ ἐκάρη μοναχὸς μὲ τὸ ὄνομα Ἀκάκιος· μετὰ περίπου ἓνα χρόνον πῆγε στὸ Ἅγιον Ὅρος μαθητεύοντας σὲ ἀσκητές, μὲ πρῶτο τὸν Ὅσιο Νικηφόρο τὸν Ἑσυχαστὴ († 1295-1300)³, καὶ τέλος γιὰ τρία χρόνια στὴν Μονὴ Ἑσφιγμένου. Στὸν ἀγιορειτικὸ χῶρο ὁ νεαρὸς μοναχὸς γνώρισε τὴν νηπτικὴ παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ τὸν κοινοβιακὸ μοναχισμό.

Ὡς μοναχὸς Ἀκάκιος ἄρχισε ἐν συνεχείᾳ μεγάλο προσκυνηματικὸ ταξίδι στοὺς Ἅγιους Τόπους, στὰ μοναστήρια τῆς ἐρήμου τοῦ Ἰορδάνου καὶ στὰ ὄρη Λάτρος καὶ Ἀγίου Αὐξεντίου· ταξιδεύοντας συμπλήρωσε τὴν ἐμ-

des Actes du Patriarchat de Constantinople, I, *Les Actes des Patriarches*, fasc. iv, les registres 1208 à 1309, Paris 1971 (στὸ ἐξῆς Laurent), τὰ κείμενα τῶν ἱστορικῶν τῆς περιόδου (Γεωργίου Παχυμέρη καὶ Νικηφόρου Γρηγορᾶ βλέπε *Corpus Scriptorum Historiae Byzantina*, ἐκδ. Βόννης 1935, στὸ ἐξῆς CSHB) καὶ «ὁ Λόγος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἐν Ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως», βλέπε: A. M. Talbot, «The Patriarch Athanasius and the Church Athanasius», *Dumbarton Oaks Papers*, XXVII (1973), σσ. 7-33 (στὸ ἐξῆς Talbot, *Athanasius*)· Boonjamra, ὁ.π., σ. 219. Γιὰ τὸν βίο τοῦ Ἀγίου βλέπε ἐπίσης: Γεράσιμος Μοναχὸς Νάξιος, «Βίος τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου», *Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη*, ΙΕ' ἀρ. 163-165, τχ. Β', 17 (1950), σσ. 131-140· Εὐλόγιος Κουρίλας, «Κριτικὸ ὑπόμνημα "Τὸν ἐν Ἀγίοις Ἀθανασίῳ Α' Πατριάρχῳ Κωνσταντινουπόλεως ὁ βίος"», ἐκδ. Ἀθανάσιος Παντοκρατορινός, *Θεολογία*, ΚΔ' (1953), Α', σσ. 128-130. Γιὰ τὴν σύνοψη τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας τῶν πηγῶν: Boonjamra, ὁ.π., σσ. 222-225.

2. Γιὰ τὸν Ὅσιο Ἀλύτιο βλέπε πρόχειρα *ΘΗΕ*, ὁ.π., τόμ. 2, σσ. 218-219.

3. Ἡ πληροφορία γιὰ τὴν μαθητεία τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὸν Ὅσιο Νικηφόρο ὑπάρχει ἔμμεση στὸ κείμενο τοῦ Βίου ποὺ ἔγραψε ὁ Ι. Καλόθετος (ὁ.π., σ. 71), ὅπου ἀναφέρει ὅτι στὸ Ἅγιον Ὅρος ὁ Ἀκάκιος πῆγε «στὸν Γέροντα τοῦ Φιλαδελφείας». Ὁ Φιλαδελφείας δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Ἅγιο Θεόκλητο Μητροπολίτη Φιλαδελφείας, (γιὰ τὸν Ἅγιο Θεόκλητο βλέπε παρακάτω σημ. 30), διότι ὁ Ὅσιος Νικηφόρος ὑπῆρξε Γέροντας τοῦ Θεολήπτου· στὴν ἀλυσίδα τῆς σχετικῆς πνευματικῆς διαδοχῆς πρῶτος εἶναι ὁ Ὅσιος Νικηφόρος, κατόπιν τὰ πνευματικά του τέκνα Ἀθανάσιος καὶ Θεόκλητος, ἐν συνεχείᾳ ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ τέλος ὁ ἐκ τῶν βιογράφων τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, Ι. Καλόθετος. Μὲ ἀφετηρία τὴν ἀλυσίδα αὕτῃ ἡ πληροφορία ποὺ μεταφέρει ὁ Ι. Καλόθετος γιὰ τὸν Ὅσιο Νικηφόρο μοιάζει ἀσφαλὴς καθὼς προέρχεται ἀπὸ τὴν διὰ ζωῆς μαθητεία του. Γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς πληροφορίας βλέπε: Δ. Καλομοιράκης, «Ερμηνευτικὲς Παρατηρήσεις στὸ Εἰκονογραφικὸ Πρόγραμμα τοῦ Πρωτάτου», *Δελτὶο Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, Περίοδος Δ', τόμ. ΙΕ' (1989-1990), Ἀθήνα 1991, σ. 197, σημ. 6 (στὸ ἐξῆς Καλομοιράκης). Γιὰ τὸν ρόλο τῆς ομάδας τοῦ ὁσίου Νικηφόρου καὶ τῶν Ἀγίων Ἀθανασίου καὶ Θεολήπτου βλέπε Καλομοιράκης, ὁ.π., σημ. 1, σημ. 6. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν Ὅσιο Νικηφόρο βλέπε: PG, 147· J. Patinot, «Νικηφόρος Ὅσιος», *ΘΗΕ*, ὁ.π., τόμ. 9, σ. 483· B. N. Τατάκης, «Νικηφόρος Μοναχὸς Ἑσυχαστής», *Κληρονομία*, 1 (1969)· J. Meyendorff, «Spiritual Trends in Byzantium in the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries», στὸν τόμο *Art et Société à Byzance sous les Paléologues*, Βενετία 1971, καὶ ἀναδημοσίευση *Kariye Djami*, τόμ. IV, σσ. 97-98 (στὸ ἐξῆς Meyendorff)· Ι. Μέγντορφ, «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καὶ ἡ Ὁρθόδοξη Μυστικὴ Παράδοση», ἑλλ. μετ. Ε. Μάινας, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1983, σσ. 72-80 (στὸ ἐξῆς Μέγντορφ)· Στ. Ράνσιμαν, *Ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἐν Αἰχμαλωσίᾳ*, ἑλλ. μετ. Κ. Παπαρθόου, ἐκδ. Μπεργαδῆ, Ἀθήνα 1979, σσ. 288-290 (στὸ ἐξῆς Ράνσιμαν). Εἰδικὰ γιὰ τὸ ὅτι τὸ κελλὶ τοῦ ὁσίου Νικηφόρου ἦταν στὴν περιοχὴ τῶν Καρυῶν βλέπε Μέγντορφ, ὁ.π., σ. 73.

πειρία του στην ανατολική παράδοση της χριστιανικής εκκλησίας, καθώς γνώρισε επώνυμους μεγάλους άσκητες της εποχής. Στην Μονή του 'Οσίου Λαζάρου, στο όρος Γαλήσιον της περιοχής της 'Εφέσου, ο 'Ακάκιος παρέμεινε για δεκαοκτώ χρόνια μελετώντας ιδιαίτερα την πατερική γραμματεία· εκεί ολοκληρώνεται η περίοδος της μαθητείας του· στον όγδοο χρόνο της παραμονής του γίνεται μεγάλος χημος μετονομαζόμενος σε 'Αθανάσιο, παρά δε την θέλησή του αξιώνεται και την 'Ιερωσύνη.

Περί το 1278 ο ιερομόναχος 'Αθανάσιος επιστρέφει για μικρό χρονικό διάστημα στο 'Αγιον 'Όρος. 'Η περίοδος εκείνη συμπίπτει με τις ταραχές που είχε προκαλέσει, μετά την Ένωση των 'Εκκλησιών του 1274 στην Λυών, ή πολιτική του Αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1261-1282) και του Πατριάρχη 'Ιωάννου ΙΑ' Βέκκου (1274-1282)⁴. Παρά το γεγονός ότι ο 'Αθανάσιος επέστρεψε πάλι στην μονή του 'Οσίου Λαζάρου δεν έμεινε εκεί για πολύ χρόνο· ανήσυχος από τα γεγονότα έφυγε για την Θράκη, στην περιοχή του όρους Γάνου όπου ίδρυσε την Νέα Μονή, μικτή για άνδρες και γυναίκες. Από την περίοδο αυτή αρχίζει να έρχεται στο προσκήνιο, ως φυσιογνωμία ήγετική του άθηνωτικού άγωνα.

Μετά την άνοδο του 'Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου στον θρόνο (1282-1328)⁵ και πριν το 1285, ο 'Αθανάσιος εγκαθίσταται στην Κωνσταντινούπο-

4. Οι ταραχές και οι καταστροφές στο 'Αγιον 'Όρος κατά το 1280 έχουν άμφισβητηθεί· ως κύριο επιχείρημα χρησιμοποιήθηκε ή υπόθεση ότι στο σχετικό Συναξάρι ή άπήχηση από τις καταστροφές της Καταλωνικής 'Εταιρείας στο 'Αγιον 'Όρος κατά τα έτη 1305-1309 (βλέπε Α. Ε. Laiou, *Constantinople and the Latins, The Foreign Policy of Andronicus II*, Cambridge, Harvard University Press, 1972, σσ. 158-199, στο έξις Laiou), πρέπει εσφαλμένα να είχε αποδοθεί στα γεγονότα του 1280 (βλέπε Ι. 'Αναστασίου, «'Ο Θρυλούμενος Διωγμός των 'Αγιορειτών υπό του Μιχαήλ Ζ' Παλαιολόγου και του 'Ιωάννου Βέκκου», *Άθωνική Πολιτεία, 'Επί τῇ Χιλιετηρίδι του 'Αγίου 'Όρους*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 256). 'Η προαναφερόμενη υπόθεση δεν έπαρκει για να έρμηνεύσει τις ασάφειες και τις αντιφάσεις του σχετικού Συναξαρίου. 'Όσον άφορά ειδικά το Πρωτάτο —τόν καθεδρικό ναό της άγιορειτικής πολιτείας, ή πυρπόληση του όποιου αναφέρεται ότι είχε συμβεί κατά τα άθηνωτικά γεγονότα— σήμερα γίνεται δεκτό ότι δέχθηκε μία έκταταμένη έπισκευή δέκα χρόνια περίπου μετά την κατά το Συναξάρι πυρπόλησή του και άλλα δέκα περίπου πριν τις καταστροφές των Καταλωνών. Λίγο πριν το 1294 κατασκευάσθηκαν προσθήκες στα εσωράχια των δύο χαμηλών τόξων —ανατολικού και δυτικού— του νοτίου χοροστασίου του ναού και στην συνέχεια ίστορήθηκε όλο το μνημείο από τόν «*δίκην σελήνης λάμπαντα Πανσέληνον*». Για το όλο θέμα βλέπε Καλομοιράκης, ό.π., σημ. 2, 15, όπου και ή προγενέστερη βιβλιογραφία. Για την έως σήμερα ζωντανή άνάμνηση του γεγονότος στο 'Αγιον 'Όρος βλέπε: «*Νέο Παρεκκλήσι στον Ναό του Πρωτάτου*», *Πρωτάτον*, Διμηνιαίο 'Αγιορειτικό Δελτίο, άρ. 3 (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1983), σ. 41· 'Ιερομόναχου 'Αθανασίου Σιμωνοπετρίτου, *Άκολουθία πλήρης και πανηγυρική των Καρεωτών 'Οσιάθλων και 'Ομολογητών Πατέρων των επί Βέκκου μαρτυρησάντων*, έκδ. Πανσέληνος, Καρυαί 1986, σσ. 5-6.

5. Για την βασιλεία του 'Ανδρονίκου Β' κυρίως βλέπε: Ν. Banescu, «*Le Patriarche Athanase I et Andronic Paléologue. État religieux, politique et social de l'Empire Byzantine*», *Bulletin de la Section Historique, Academie Roumaine*, XLI (1947), σσ. 71-130· Laiou, ό.π., σσ. 32-37· D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1413*, Νέα 'Υόρκη 1972, σσ. 99-156 (στο έξις Nicol)· Α. Μαυρομάτης, *Οί Πρώτοι Παλαιολόγοι*, 'Αθήνα 1983, σσ. 34-51 (στο έξις Μαυρομάτης).

λη. Στην περιοχή Ξηρολόφου ἴδρυσε μία μονή με δύο ἀνεξάρτητα τμήματα, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν· ἕως τὴν κοίμησή του, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο περιόδους τῆς δεκάχρονης συνολικᾶς πατριαρχείας του, παρέμεινε ἐκεῖ. Οἱ συνθήκες τῆς ἐποχῆς καὶ ὁ μεγάλος σεβασμὸς ποὺ ἔτρεφε ὁ φιλομόναχος Β' Ἀυτοκράτορας γιὰ τὸν Ἀθανάσιον, συντέλεσαν ὥστε ὁ Ἀνδρόνικος Β' νὰ ἀνεβάσει τὸν ἐμπνευσμένο «γέροντα» δύο φορές στὸν Οἰκουμενικὸ θρόνον.

Ἡ πρώτη πατριαρχία καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τὶς 14 Ὀκτωβρίου 1289 ἕως τὶς 16 Ὀκτωβρίου 1293 καὶ ἡ δευτέρα ἀπὸ τὶς 23 Ἰουνίου 1303 ἕως τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1309⁶. Καὶ οἱ δύο ἀνοδοὶ στὸν θρόνον ἔγιναν μετὰ ἀπὸ παρακλήσεις τοῦ Ἀνδρονίκου Β', ἐνῶ οἱ ἀποχωρήσεις με παραιτήσεις τοῦ Πατριάρχου⁷. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος κοιμήθηκε μετὰ τὸ 1310 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1323⁸. Τρία χρόνια μετὰ τὴν κοίμησή του Ἅγιον τὸ σκῆνωμά του βρέθηκε ἄθικτο καὶ μεταφέρθηκε στὸν ναὸ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, κοντὰ στὴν μονὴ τῆς μετανοίας του⁹. Ἀπὸ τὰ πολλὰ θαύματα τὰ ὁποῖα ἔγιναν ἐκεῖ, ὁ Πατριάρχης ἀνακηρύχθηκε Ἅγιος, ἡ δὲ μνήμη του ἑορτάζεται στὶς 28 Ὀκτωβρίου¹⁰. Στὰ 1455 τὸ σκῆνωμα τοῦ Ἀγίου μεταφέρθηκε στὴν Βενετία ἀπὸ τὸν ἔμπορο Domenico Zottarello, θεωρούμενο λανθασμένα ἕκτοτε ὅτι εἶναι τὸ τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου τῆς Ἀλεξανδρείας¹¹. Σήμερα μετὰ πολλὲς μετακινήσεις, τὸ λείψανο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου φυλάσσεται στὸν ναὸ τῆς

6. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, Κωνσταντινούπολη 1885, σσ. 402-404, 405-411· Γ. Ἀραμπατζόγλου, «Ἡ πρώτη ἀπὸ τοῦ θρόνου ἀποχώρησις τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου. Ἡ κατάσταση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΓ' αἰῶνος κατὰ τὸν πατριάρχην τοῦτον», *Ὁρθοδοξία, ΚΗ'* (1953), σσ. 145-150· Boojamra, *δ.π.*, σ. 14, σημ. 5, δπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

7. Γιὰ τὶς σχετικὰς ἐπιστολὰς τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου μετὰ τὴν πρώτη ἀποχώρησή του βλέπε: (στὸ ἐξῆς οἱ συντομογραφίες «V» καὶ fol. ἢ fols. θὰ παραπέμπουν στὸ χειρόγραφο τοῦ Βατικανοῦ Codex Vaticanus Grecus 2219, περισσότερα γιὰ τὸ χειρόγραφο βλέπε παρακάτω σημ. 51) fols. 84r-85r (Laurent, *δ.π.*, no. 1557· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 111, σσ. 280-285, 437-438), fols. 1v-2v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 2· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 2, σσ. 6-10, 307-310). Γιὰ τὶς ἐπιστολὰς οἱ ὁποῖες συνδέονται μετὰ τὴν δευτέρη ἀποχώρησή του βλέπε fols. 85r-86r (Laurent, *δ.π.*, no. 1666· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 112, σσ. 286-290, 438-439), fol. 86r-86v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 12· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 113, σσ. 290-292, 439-440), fols. 86v-87v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 12· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 114, σσ. 292-295, 440), fol. 87v-89v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 11· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 115, σσ. 296-303, 440-442).

8. Boojamra, *δ.π.*, σ. 89, σημ. 228.

9. Βάσει τῶν πληροφοριῶν ποὺ περιέχονται σὲ χειρόγραφο τῆς Χάλκης (Cod. Const. Chalc. mon. 64), βλέπε Talbot, *δ.π.*, σ. XXVII, σημ. 85.

10. Κ. Δουκάκης, *Μέγας Συναξαριστὴς πάντων τῶν Ἀγίων τῶν καθ' ἅπαντα τὸν μῆνα Ὀκτώβριον ἑορταζομένων*, Ἀθήνα 1895, σ. 455· Ἰσιδωρος Καυσοκαλυβίτης, «Ἀκολουθία τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου...», *Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, ΙΕ'*, ἀρ. 163-165, τχ. Β' (1950), σσ. 109-130· Κουρίλας Εὐλόγιος, «Κριτικὸ ὑπόμνημα στὴν Ἀκολουθία Ἰσιδώρου Καυσοκαλυβίτου», *Θεολογία, ΚΔ'* (1953), σσ. 131-143.

11. D. Stieron, «Le quartier du Xerolophos à Constantinople et les reliques vénitiennes de saint Athanas», *Revue des Études Byzantines, XIX* (1961), σσ. 165-188, σσ. 180-181 (στὸ ἐξῆς Stieron).

Μονής του Ἁγίου Ζαχαρία τῆς Βενετίας¹². Ἡ κἀρα τοῦ Ἁγίου ἔχει ἤδη καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν 29η Σεπτεμβρίου τοῦ 1705, κατὰ τὴν διάρκεια μιᾶς πυρκαϊγῆς στὸν ναὸ τοῦ San Girolamo τῆς Βενετίας, ὅπου εἶχε δωρηθεῖ¹³.

Παρὰ τὶς πολλὰς πληροφορίες ποὺ ἔχουν σωθεῖ¹⁴ καὶ τὶς μελέτες ποὺ ἔχουν γίνει ἕως πρόσφατα¹⁵, τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς πολιτείας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου παρουσιάζονται ἀποσπασματικά, συγκεχυμένα ἢ ἀντικρουόμενα. Πολλοὶ ἐπὶ νύμμοι σύγχρονοι τοῦ Ἁγίου, χωρὶς διάκριση καὶ διορατικότητα, ἐνοχλημένοι ἀπὸ τὸν ἔλεγχό του, τὸν ἔκριναν συνήθως ἀρνητικά. Ἡ ἀπλότητα καὶ ἡ αὐστηρότητα τοῦ χαρακτήρα τοῦ Ἁγίου ἐξόργιζε τοὺς ἱστορικοὺς καὶ τοὺς ἀξιωματοῦχοις τῆς ἐποχῆς¹⁶. Ἡ ἀποφασιστικότητά του ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατ' οὐσίαν ἐφαρμογὴ τῶν βιβλικῶν καὶ πατερικῶν ἐντολῶν, ἐνοχλοῦσε πολλοὺς ἀπὸ τὸν κλῆρο ἕως καὶ ἀρχιερεῖς¹⁷. Μὲ ἀφετηρία τὴν κρισιμότητα τῶν καιρῶν ὁ Πατριάρχης ἔβλεπε ὅτι δὲν ἦταν δυνατόν νὰ βοηθήσει τόσο ἡ χρῆση τῆς «οἰκονομίας» ὅσο ἡ τήρηση τῆς «ἀκριβείας» στὴν πρακτικὴ ὁλων γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ γένους τους. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δημιούργησε θύελλα ἀντιδράσεων, ὑπονομεύσεις καὶ συκοφαντίες¹⁸. Λανθασμένες τέλος πληροφορίες ἐπαναλαμβανόμενες στὴν ἐποχὴ μας ἄκριτα, ὅσο

12. "Ο.π., σσ. 185-187.

13. "Ο.π., σ. 183.

14. Βλέπε σημ. 1.

15. Τὴν τελευταία εἰκοσαετία, ἀπὸ τὶς ἐργασίες μὲ νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς συμβολῆς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς του βασικότερες εἶναι οἱ παρακάτω: J. Gill, «Emperor Andronicus II and the Patriarch Athanasius I», *Βυζαντινά*, II (1970), σσ. 11-20· Meyendorff, *ὁ.π.*, σσ. 98-99· Nicol, *ὁ.π.*, σσ. 106-111· Laiou, *ὁ.π.*, σ. 36· Talbot, *ὁ.π.* τῆς ἰδίας, *Athanasius*, *ὁ.π.*· D. Constantelos, «Life and Social Welfare Activity of Patriarch Athanasios I of Constantinople», *Theologia*, XLI (1975), σσ. 611-625 (στὸ ἐξῆς Constantelos)· Thalia Gouma-Peterson, «The Parecclesion of St. Euthymios in Thessalonica, Art and Monastic Policy under Andronicus II», *Art Bulletin*, 58 (1976), σσ. 168-182· J. L. Boonjamra, «Athanasios of Constantinople, A Study of Byzantine Reaction to Latin Religious Infiltration», *Church History*, 48 (Μάρτιος 1979), σσ. 27-48 (στὸ ἐξῆς Boonjamra, *Athanasios*)· Δημ. Καλομοιράκης, «Παρατηρήσεις ἐπάνω στὸ Volume Style καὶ στὶς τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου», *Περὶ λήψεως ἀνακρινώσεων Β' Συμποσίου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, ("Ανοιχτὴ 1982), σσ. 38-39 καὶ τὸ πλῆρες κείμενο, *Μυριόβιβλος*, 7, Ἀθήνα 1985, σσ. 3-7· τοῦ ἰδίου, «Ἡ Ἐμπειρία τῆς Ἑσωτερικῆς Ἀλήθειας τῆς Ἐκκλησίας μας στὶς Τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου», *Σύναξη*, 12 ('Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1984), Ἀθήνα, σσ. 18-32 (στὸ ἐξῆς Δημ. Καλομοιράκης, «Ἡ Ἐμπειρία»). Γιὰ τὴν εὐρύτερη βιβλιογραφία τὴν σχετικὴ μὲ τὸν Ἅγιο βλέπε συνοπτικὰ Boonjamra, *ὁ.π.*, σσ. 225-234. Ἐπίσης βλέπε καὶ Καλομοιράκης, *ὁ.π.*, σημ. 5, 6.

16. «Πεζὴ ἡβούλετο διέρχεσθαι τὰς οδοὺς, ἐνδυμὰ τε τραχὺ φέρειν —καὶ βλαύτας εἰκαίως ἠτύοι γινόμενας ὑποδέδεσθαι καὶ ἐν παντοίᾳ λιτότητι διαζῆν» Γεώργιος Παχυμέρης, *CSHB*, *ὁ.π.*, τόμ. II, LII, 13.94, Β, στ. 4-6, σ. 140· «τὸ σκληρὸν τῶν περὶ ἐκεῖνον ἦθος καὶ ἀτενὲς πολλαῖς τὴν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν ταραχαῖς περιέβαλεν ὑστερον», *ὁ.π.*, 95, D, στ. 15-17· Talbot, *ὁ.π.*, σ. xvi· Boonjamra, *ὁ.π.*, σσ. 44-54, 87-90.

17. Boonjamra, *ὁ.π.*, σσ. 91-134.

18. "Ο.π., σσ. 87-89, ἐπίσης στὶς ἐπιστολὰς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, *ὁ.π.*, σημ. 7.

καὶ ἡ περιορισμένη ἐμπειρία τῆς σύγχρονης ἔρευνας στὴν ὀρθὴ κατανόηση καὶ ἐκτίμηση τῆς ἐσωτερικῆς παράδοσης τῆς Ὁρθοδοξίας, ἔχουν ἐπίσης λειτουργήσει ἀνασταλτικά¹⁹.

Ἀπὸ τὴν πολιτεία τοῦ Ἀγίου

Ἡ προηγηθεῖσα, τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄, πολιτικὴ τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου εἶχε ὡς κύριο ἄξονα ἐπιλογῶν νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ ἡ Βασιλεία (Imperium), τὸ οἰκουμενικὸ κυρίως κράτος τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὡς μέσον στὸν στόχο αὐτὸ εἶχε ἐπιδιωχθεῖ ἡ πρόσκτηση ἐρεισμάτων ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν. Κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὑφισταμένου κράτους, εἶχαν διαμορφωθεῖ δύο ἡγετικὲς ὁμάδες: ἡ μία, τῶν ἀξιωματοῦχων τῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν κλασικιστῶν, συνδεμένη μὲ τὴν ἄνθηση τῶν κλασικῶν γραμμάτων ποῦ εἶχε προηγηθεῖ τὸν δέκατὸ τρίτο αἰῶνα, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς πολιτικῆς τῶν ἐλληνικῶν Βασιλείων μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους²⁰. Ἡ δευτέρη ὁμάδα ἦταν ἐκείνη τῆς Ἐκκλησίας, διαιρεμένη μὲν σὲ πολλὰς μικροὺς ὁμάδας ἀλληλοσυγκρουόμενες, ἀλλὰ κατὰ τὴν μεγάλη της πλειοψηφία ἀντίθετη πρὸς τὶς αὐτοκρατορικὲς μεθοδεύσεις γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὴν νόθευση τῆς Ὁρθοδοξίας. Συμπαγέστερη ὅλων, πλεόν ἀξιόλογη καὶ ἰσχυρὴ μὲ ἀπήχηση στὸν λαό, ἦταν ἐκείνη ἡ μερίδα τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἀντιπροσώπευε τὰ μεγάλα μοναστικά ἱδρύματα τὰ ὁποία εἶχαν μεγάλη ἰσχύ καὶ ἀκτινοβολία ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ κράτους²¹.

Μὲ τὸν θάνατο τοῦ Μιχαὴλ Η΄, τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Πατριάρχου Ἰωάννου ΙΑ΄ Βέκκου, καὶ τὴν ἀνοδο στὸν θρόνο τὸ 1282 τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄, ἡ

19. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου ἀκολούθησε τὴν περιπέτεια τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ στὸν δυτικοευρωπαϊκὸ χῶρο. Στὰ κείμενα ποῦ ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν σχέση τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου μὲ τὴν θρησκευτικὴ ἄνθηση τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος (συνοπτικὰ βλέπε Boojamra, *ὁ.π.*, σσ. 160-162), ὑπάρχουν ἀρκετὲς παρανοήσεις, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὅσον ἀφορᾷ τὴν σχέση του μὲ τὴν νοερὰ προσευχή. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος δὲν ἀφήνει περιθώρια ἀμφισβήτησεων γιὰ τὴν συμμετοχὴ του στὴν παράδοση τῆς προσευχῆς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὅταν λέγει: «Καὶ τίς ὁ αὐτοῖς ... εὐρήσιν ἄλλον καιρὸν ἀναβάσεως καὶ θεώσεως τῆς ἐκ προσευχῆς: ἥς ἡμᾶς, εἰ βουλοίμεθα, καὶ οἱ ἅγιοι μεσιτεύουσιν, ἀφίξεως ἄλλης τῷ ἱερῷ οὐκ ἐπαινετῆς», fol. 32v (Laurent, *ὁ.π.*, no. 1633· Talbot, *ὁ.π.*, ἐπ. 47, στ. 29-31, σ. 102). Ἡ λέξις «προσευχή» δὲν εἶναι ἀποδελτιωμένη στὶς ἐργασίες τῆς Α. Μ. Talbot καὶ τοῦ J. L. Boojamra.

20. P. Charanis, «The Aristocracy of Byzantium in the Thirteenth Century», *Studies in honor of A. Ch. Jonson*, Princeton 1951, σσ. 336-355.

21. Boojamra, *ὁ.π.*, σσ. 84-87· Δ. Ζακυνθινός, Ἡ ἱστορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ Τουρκοκρατία, Ἀθήνα 1954, σσ. 15, 27-28· Meyendorff, *ὁ.π.*, σσ. 98-100· τοῦ ἰδίου, *Βυζάντιο καὶ Ρωσία*, ἐλλ. μετ. Ν. Φωκάς, Ἀθήνα, Δόμος, 1988, σσ. 132-134, 157-159, 395 (στὸ ἐξῆς Μέγεθος, *Ρωσία*)· Nicol, *ὁ.π.*, σσ. 105-107· Laiou, *ὁ.π.*, σ. 36· Μαυρομάτης, *ὁ.π.*, σσ. 36-37.

κατάσταση διαφοροποιείται. 'Ο νεαρός Αυτοκράτορας, περισσότερο ευαίσθητος από τὸν πατέρα του στὶς πνευματικὲς παραδόσεις τοῦ λαοῦ του, προσπάθησε κατ' ἀρχὴν νὰ εἰρηνεύσει τὰ πνεύματα ὥστε νὰ σταματήσουν οἱ ἐσωτερικὲς διαμάχες. Μετὰ ἀπὸ κάποιες ἀμφιταλαντεύσεις ὁ 'Ανδρόνικος Β' ἐπέλεξε μία λύση, παρόμοια πρὸς τὴν περίπτωση τοῦ 858 μ.Χ. τοῦ 'Ιεροῦ Φωτίου (820-891)²². ἀνέβασε στὸν θρόνο, ὡς Πατριάρχῃ Γρηγόριον Β' (1283-1289), τὸν ἐκτὸς ἱεραρχίας τῆς ἐκκλησίας λόγιο καὶ κλασικιστὴ Γεώργιο Κύπριο²³, μαθητὴ τοῦ λογίου πρῶην Μεγάλου Λογοθέτη Γεωργίου 'Ακροπολίτη (1217-1282)²⁴. Τὴν ἀποτυχία τῆς πολιτικῆς τοῦ Μιχαὴλ Η', ὁλοκλήρωσε ἡ ἀποτυχία τοῦ νέου Πατριάρχῃ, παρὰ τὶς ἀγαθὲς του προθέσεις, ὅταν ἄσπαστες ἐνωτικοὶ καὶ ἀθηνωτικοὶ, ἀπέρριψαν τὶς μεθοδεύσεις του²⁵.

'Η μόνῃ ἐπιλογῇ ποὺ ἀπέμενε στὸν 'Ανδρόνικο Β', σύννομη καὶ μὲ τὴν προσωπικότητά του, ἦταν νὰ ἀνεβάσει πλέον στὸν θρόνο ἕναν ἐκπρόσωπο τῶν μοναστῶν μὲ κύρος, στὸν ὁποῖο θὰ ἐμπιστευόταν μέρος ἀπὸ τὴν λύση τῶν κρίσιμων προβλημάτων ποὺ ὑπῆρχαν. Οἱ μοναχοὶ ἦταν πιὸ κοντὰ ἀπὸ ὅλους ὄχι μόνον πρὸς τὸ λαϊκὸ αἶσθημα ἀλλὰ καὶ πρὸς ὅσες οἰκουμενικὲς παραδόσεις ἀντιπροσώπευε ἡ 'Ιερωσύνη (Sacerdotium)²⁶, ὁ ἕτερος ἀπὸ τὴν Βασιλεία (Imperium) πόλος, ποὺ χαρακτήριζε παραδοσιακὰ τὴν ζωὴ τοῦ χριστιανικοῦ κράτους τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὴν πολιτικὴ τοῦ Μιχαὴλ Η' ποὺ στόχευε στὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ οἰκουμενικοῦ κράτους τῆς Αὐτο-

22. Γιὰ τὸν 'Ιερὸ Φώτιο βλέπε F. Dvornik, «The Patriarch Photius in the Light of recent Research», *Πρακτικὰ XI Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου*, Μόναχο 1958, τόμ. III, 2, καὶ ἀναδημοσίευση *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies*, Variorum Reprints 32, 1974.

23. Γιὰ τὸν Πατριάρχῃ Γρηγόριον II, βλέπε E. Barker, *Social and Political Thought in Byzantium*, 'Οξφόρδη 1962, σσ. 159-161 (στὸ ἐξῆς Barker) Ἀρ. Παπαδάκης, «Late Thirteenth Century Byzantine Theology and Gregory II of Cyprus», *Byzantine Ecclesiastical Personalities*, Brooklyn, Mass. 1975, σσ. 57-72 καὶ C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca. 1310)*, Nicosia 1982, σσ. 32-49 καὶ σποράδην.

24. Γιὰ τὸν Γεώργιον 'Ακροπολίτη βλέπε πρόχειρα Κ. Κρουμβάχερ, *Ίστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, ἑλλ. μετ. Γ. Σωτηριάδη, (φωτ. ἀνατ. ἐκδ. Μαρασλή), ἐκδ. Γρηγοριάδη, 'Αθήνα 1974, τόμ. Α', σσ. 578-581.

25. J. Meyendorff, *A Study of Gregory Palamas*, 2η ἐκδ., The Faith Press, Νέα 'Υόρκη 1974, σσ. 13-15 (στὸ ἐξῆς Meyendorff, *A Study*) Στ. Ράνσιμαν, *Βυζαντινὴ Θεοκρατία*, ἑλλ. μετ. Ι. Ροηλίδης, 'Αθήνα, Δόμος, 1982, σ. 146 (στὸ ἐξῆς Ράνσιμαν, *Θεοκρατία*). 'Ο 'Αγιος 'Αθανάσιος ἀναφερόμενος στὸν Γεώργιον Κύπριο τὸν ἀποκαλεῖ «Δυσσεβῆ», fol. 89r (Laurent, ὁ.π., app. no. 11: Talbot, ὁ.π., ἐπ. 115, στ. 125, σσ. 302, 442), τὴν δὲ πατριαρχεία του, —ὅπως καὶ ἐκεῖνες ποὺ εἶχαν προηγηθεῖ, τῶν 'Αρσενίου (1260-1265) καὶ 'Ιωσήφ (1266-1275 καὶ 1282-1283) —ὡς «ὑβρί» καὶ «ἀδικία» ποὺ «ἀνέδραμε στὴν 'Εκκλησία» fol. 1v (Laurent, ὁ.π., app. no. 3: Talbot, ὁ.π., ἐπ. 2, στ. 7-9, σσ. 6, 308).

26. Σχετικὰ μὲ τὸν διαχωρισμὸ ἀλλὰ καὶ τὴν ἁρμονία ἀνάμεσα στὴν Βασιλεία (*Imperium*) καὶ τὴν 'Ιερωσύνη (*Sacerdotium*), βλέπε Barker, ὁ.π., σσ. 75-76· Fr. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy*, Οὐάσιγκτον 1966, τόμ. II, σσ. 724 κ.ἐξ.· Ι. Ε. Καραγιαννῶ-πουλος, «'Η Πολιτικὴ Θεωρία τοῦ Βυζαντίου», *Βυζαντινὰ*, 2 (1970), σσ. 37-61. 'Επίσης βλέπε καὶ παρακάτω σημ. 46, 49· Ράνσιμαν, *Θεοκρατία*, ὁ.π., σσ. 145-146.

κρατορίας, διαδεχόταν ή πολιτική του Ἀνδρονίκου Β΄, πού ἔθετε ὡς στόχο τὴν διὰ τῆς ἀναστυλώσεως τῆς Ὁρθοδοξίας ἀνασυγκρότηση τῆς Οἰκουμένης τῆς Ἐκκλησίας. Μέσω τῶν παλαιῶν μοναστικῶν κέντρων, τὸ Οἰκουμἐνικὸ Πατριαρχεῖο διατηροῦσε τὸ κύρος του σὲ μία περιοχὴ ποὺ κάλυπτε μιά τεράστια ἑκτασὴ ἀπὸ τὴν Ρωσία ἕως τὴν Ἑγγύς Ἀνατολή. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος κάνει μνεῖα σὲ μία ἐπιστολὴ του γιὰ τὴν ἰδιαίτερη ἐπιλογὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Β΄, ὅταν τὸν παραλληλίζει μὲ τὸν Μεγάλον Κωνσταντῖνο, τὸν δὲ αὐτό του μὲ τὸν Πάπα Σιλβέστο²⁷.

Ἡ πολὺπλευρὴ συμβολὴ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου εἶναι ἴσως χωρὶς ἀντίστοιχο προηγούμενο· συνετέλεσε στὴν ἀποκατάσταση τοῦ Οἰκουμἐνικοῦ κύρους τοῦ πατριαρχικοῦ θεσμοῦ καὶ τὴν ἀναστύλωση τῆς Ὁρθοδοξίας· μία ἀναστύλωση ἀντίστοιχης σημασίας μὲ ἐκείνη τῆς πρώτης μεταεικονομαχικῆς περιόδου τοῦ ἐνάτου αἰῶνος. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ ἀφειτηρία τῆς ἐκπληκτικῆς ἀνθήσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς συμπίπτει μὲ τὴν περίοδο τῆς πρώτης πατριαρχείας τοῦ Ἀγίου²⁸. Δέκα περίπου χρόνια

27. «*Ἀρχῆθεν περὶ τὴν ἐκκλησίαν ἐνέδειξε τὸν κατ' ἐπίγνωσιν ζῆλον καὶ σπουδὴν καὶ ἀναδοχὴν, δι' ἣν οὐ διέλιπε κήδεσθαι, ἐπαίνους καὶ εὐφημίας καταγεραίρειν, καὶ στολαῖς ἱεραρχικαῖς καὶ ἱεραῖς ἐκόσμιε ταῖς μετὰ κόσμου καὶ εὐεργεσίαις ἀσυγκρίτως τὴν ἐκκλησίαν καταπλουτῶν, ὥς οὔποτε τῶν πατριαρχούντων τινὸς τοιοῦτων ἐπαπολαῦσαι πρὸς τῶν ἀνέκαθεν εὐσεβῶν αὐτοκρατόρων, εἰ μῆπου καὶ τὴν παρίσσωσιν πρὸς τῷ τούτου πατρὶ κατὰ πνεῦμα, τῷ μεγάλῳ φημί καὶ ἰσαποστόλῳ, εἰκάσειεν ἂν τις—δηλαδὴ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο— ἐν ταῖς κατὰ τὸν ἐν ἁγίοις ἐκείνον ἱεράριστον Σιλβέστρον, εἰ κάκεινον τὸ μέσον πρὸς τὰ ἡμέτερα ὅσον ἀκτίνος πρὸς αὐτὴν ἀτενίζοντας», fol. 85r-85v (Laurent, δ.π., no. 1666· Talbot, δ.π., ἐπ. 112, στ. 7-16, σ. 286). Ἐπίσης ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος «*Ἐγίνωσκε τὴν ἁγίαν ψυχὴν—τοῦ Ἀνδρονίκου— εἰς τὴν τῶν Χριστιανῶν ἐκκρεμαμένην προκοπὴν καὶ ἐπίδοσιν», fol. 1r (Laurent, δ.π., app. no. 3· Talbot, δ.π., ἐπ. 1, στ. 19-20, σ. 1), καὶ τὸν θεωροῦσε ὡς «*τὸν τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ υἱόν, ὃν προγνώσει προώρισε Κύριος, ὃν συνέσει καὶ οἶκτεν ἡ ἐκκλησία βασιλικῶς ἑμαυεῖσατο, ὃν καὶ ἄρχειν καὶ βασιλεύειν θαυμασιῶς ἐτιθηνήσατο, καὶ σοφῶς ἐδικαίωσεν, οὐ φαιδρύναι καὶ μόνον τῇ παρουσίᾳ θεῖα ἀνάκτορα, ἀλλ' ἐγκύψαι καὶ μάλα πρὸς ἀγνωστον γνῶσιν, τὴν τῶν πάντων φρικτῶν μυστηρίων ἐκπλαγασμένον δύναμιν, κἀντεῦθεν σοφίας πλησθῆναι καὶ θείου φρονήματος, τοῦ δουλεύειν Κυρίῳ ἐν φόβῳ τῇ ἐννόμῳ ζωῇ καὶ νηφούσῃ ψυχῇ, πρὸς τὰ φίλα Θεῷ διεγείρειν καὶ ποθεῖν ἐν σπουδῇ καὶ τῷ ἅπαν ὑπήκοον, πρὸς τὸ δράσασθαι θείας παιδείας, προφητικῆς, ἀποστολικῆς, εὐαγγελικῆς, ὡς ὀρθοδόξους ἐξόν, μήπως ἐπὶ πολὺ ὀργισθῇ Κύριος, ὡς ἡ πείρα ἡμῖν παριστᾷ», fol. 37v (Laurent, δ.π., no. 1700· Talbot, δ.π., ἐπ. 55, στ. 4-14, σσ. 122, 365). Ὁ ἴδιος Πατριάρχης ἐπίσης θεωροῦσε ὅτι «*Ἡ ἐκ Θεοῦ βασιλεία τοῦ Ἀνδρονίκου, ἐσπούδασε μετὰ Κύριον τὴν ἐκκλησίαν καθάραι συγκαινωνίας Ἱταλῶν», fol. 6r (Laurent, δ.π., no. 1594· Talbot, δ.π., ἐπ. 9, στ. 1-2, σσ. 24, 315), εἶχε δὲ «*ἐπίγνωσιν ἐν τῇ ἀνατολῇ τῶν πόλεων τὴν ἐξολόθρευσιν», fol. 13v (Laurent, δ.π., no. 1598· Talbot, δ.π., ἐπ. 30, στ. 1-2, 340, σ. 62), ἀπὸ τοῦ Τούρκου. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀναστυλῶσιν τῆς Ὁρθοδοξίας βλῆπε: Laiou, δ.π., σ. 35· Nicol, δ.π., σσ. 99-156· Καλομοιράκης, δ.π., σμμ. 175-176.*****

28. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναφορά πού περιέχεται προηγούμενως, σμμ. 27, fol. 85r (Talbot, δ.π., σ. 286), σὲ ἄλλες ἐπιστολὰς τοῦ ὁ Πατριάρχης ἀναφέρεται μὲ λεπτομέρειες στὴν πολιτικὴ τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη, ἰδίως fols. 44v-46r (Laurent, δ.π., no. 1790· Talbot, δ.π., ἐπ. 66, σσ. 152-158, 376-379), ἀλλὰ καὶ fol. 72v (Laurent, δ.π., no. 1720·

μετὰ τὴν πυρπόληση τοῦ Πρωτάτου, τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς μοναχικῆς πολιτείας τοῦ Ἀγίου Ὁρους (κατὰ τὶς ἐπὶ Βέκκου ταραχές), στὴν νέα του ἱστορήση ὁ κλασικιστικὸς ἀνθρωπισμὸς τῶν ἀνακτορικῶν κύκλων τῆς ἐποχῆς συμπληρώθηκε ἀπὸ τὴν οἰκουμενικότητα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ ποὺ ἀποκαλύπτει ἡ λειτουργικὴ ἐμπειρία τῆς Ὁρθόδοξης ἐκκλησίας²⁹.

Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ἐκτὸς ἀπὸ τὴν συμπαρατάση τοῦ Ἀνδρονικοῦ Β', στηρίχθηκε κατὰ πολὺ στὴν βοήθεια ποὺ τοῦ παρείχε μὲ τὸ παράδειγμά του, ὁ πνευματικὸς του ἀδελφὸς Μητροπολίτης Φιλαδελφείας Θεόκλητος (1250;-1324/26), ἀπὸ τὶς ἡγετικὲς ἐκκλησιαστικὲς φυσιογνωμίες τῆς ἐποχῆς³⁰. Ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς —κοινοβιάτες καὶ ἀσκητὲς— ποὺ τὸν ἀποκαλοῦσαν ὅπως καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Β', νέο Χρυσόστομο, εἶχε τὸν ἰδιαίτερο θαυμασμὸ τοῦ Ὁσίου Μαξίμου τοῦ Κανσοκαλύβη († 1320)³¹. Ὁ λαὸς τὸν ἀγαποῦσε γιὰ τὴν ἀπλότητα τῶν τρόπων του καὶ τὴν ἀγιότητα τοῦ βίου του, χαρίσματα ἀποτελεσματικὰ κατὰ τὸν ἔλεγχο ποὺ ἀσκούσε στοὺς ἰσχυροὺς ὑπὲρ τῶν ἀδυνάτων.

Ὡς ἐκκλησιαστικὸς ἡγέτης ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος κρίνεται ἰσότιμος τῶν μεγάλων Προφητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῶν Μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ τετάρτου αἰῶνος —Μεγάλου Βασιλείου καὶ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομο—, τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου τῆς εἰκονομαχικῆς περιόδου, καὶ τέλος τῶν μεγάλων διδασκάλων τῆς μυστικῆς θεολογίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας³²· κατὰ τὴν ἄσκηση τῶν καθηκόντων του ἐπιδίωκε τὴν ἀποκατάσταση ἀντίστοιχης ἐκκλησιαστικῆς τάξης μὲ ἐκείνη ἡ ὁποία εἶχε διαμορφωθεῖ κατὰ τὸν ἑνατο αἰῶνα μετὰ τὶς εἰκονομαχικὲς διαμάχες καὶ τὴν ἀνασύλωση τῶν Εἰκόνων³³. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς τὸν ἀναγνώριζε ὡς συνδεόμενο μὲ τὴν νηπτικὴ ἄνθηση τοῦ δεκάτου τετάρ-

Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 88, στ. 12, σσ. 232, 417). Βλέπε ἐπίσης Καλομοιράκης, *δ.π.*, σημ. 174-177· τοῦ ἰδίου, «Ἡ Ἐμπειρία», *δ.π.*, σσ. 23-26.

29. Καλομοιράκης, *δ.π.*, σημ. 174-177. Γιὰ τὴν εὐρύτερη βιβλιογραφία τοῦ μνημείου βλέπε σύνωψή τῆς *δ.π.* σημ. 2.

30. Γιὰ τὸν Ἅγιο Θεόκλητο βλέπε Talbot, *δ.π.*, σσ. 333-334· Καλομοιράκης, *δ.π.*, σημ. 5-6, 9, ὅπου καὶ ἡ σύνοψη τῆς προγενέστερης βιβλιογραφίας.

31. Fr. Halkin, «Δύο Βίοι τοῦ Ἁγίου Μαξίμου Κανσοκαλύβη τοῦ Ὁρους Ἀθῶς τοῦ 14ου αἰῶνος», *Analecta Bollandiana*, 53 (1936), σ. 72, ἀναδημοσίευση: *Saints moines d'orient*, Variorum Reprints 17, 1973.

32. Boojamra, *δ.π.*, σ. 15. Ἐπίσης βλέπε παρακάτω σημ. 34.

33. Ὁ Ἀθανάσιος ἀναφερόμενος στὸν ἑαυτὸ του ὁμολογοῦσε, ὅπως τὸ Συνοδικὸ τῆς Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅτι «...ὡς οἱ τοῦ Κυρίου μου Ἰησοῦ ἐδογμάτησαν καὶ παρεδεδώκαν ἡγιασθηταὶ καὶ ἀπόστολοι, καὶ οἱ τούτων διάδοχοι θεοφόροι πατέρες, καὶ ὡς ἡ ἁγία ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν ἐδέξατο πιστεῖν καὶ προσκυνῶν καὶ δέχομαι καὶ ἀσπάζομαι καὶ κηρύττω», fol. 84v (Laurent, *δ.π.*, no. 1557· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 111, στ. 28-32, σ. 282). Μνεῖα τοῦ Συνοδικοῦ τῆς Ὁρθοδοξίας ὑπάρχει καὶ ἄλλη φορά, fol. 44r (Laurent, *δ.π.*, no. 1665· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 64, σχόλιο στίχου 1, σσ. 150, 375).

του αιώνος³⁴. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἔδωσε τὴν βάση νὰ ἀντιμετωπισθεῖ πρὸς στιγμὴν, στὴν ἐποχὴ μας κυρίως, ὡς ἕνας πρόδρομος τοῦ Ἡσυχαστικοῦ κινήματος³⁵. Τὸ ἀκριβέστερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Πατριάρχη ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀρχίζει τὴν πορεία τῆς ἡθροισκευτικῆς πολιτικῆς τῆς ἀναστυλώσεως τῆς Ὁρθοδοξίας, ποὺ ἀποδείχθηκε καθοριστικὴ γιὰ τὸν δέκατο τέταρτο αἰώνα³⁶. Μὲ ἀποφάσεις τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ἐδραιώθηκαν νέες μητροπόλεις ὑπαγόμενες στὴν δικαιοδοσία του καὶ ἐπέβαλε στοὺς Ἐπισκόπους νὰ παραμένουν κοντὰ στὸ ποίμνιό τους καὶ ὄχι στὴν Πόλη³⁷. στόχος τῶν ἐνεργειῶν του αὐτῶν ἦταν ἡ στήριξη τῶν ὑποδουλωμένων τὴν ἐποχὴ ἐκείνη Ρωμίων στοὺς Τούρκους³⁸, τῶν ἐλεγχομένων Ρώσων ἀπὸ Μογγόλους καὶ Πολωνοὺς³⁹, καὶ ἐν γένει τῶν «πειραζομένων» ὀρθοδόξων ἀπὸ Λατίνους, Εβραίους καὶ Ἀρμενίους⁴⁰. Ἰδιαίτερα στὸν χῶρο τῆς προσωπικῆς προσπάθειας ἐνὸς ἐκάστου, τόνισε τὴν ἀνάγκη τοῦ ἡθικοῦ βίου⁴¹, φρόντισε γιὰ τὴν τάξη τῆς λειτουργικῆς ζωῆς⁴² καὶ ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὴν προσωπικὴ ἀσκήση καὶ κυρίως τὴν προσευχή⁴³.

Ὡς οἰκουμενικὸς ἡγέτης συνεργαζόμενος μὲ τὸν Αὐτοκράτορα, ἀνέλαβε καὶ ἔφερε εἰς πέρας μία μεγάλῃ ἐκκλησιαστικὴ μεταρρύθμιση⁴⁴, εἰσηγήθηκε

34. «...καὶ Νικηφόρον δὲ τὸν Ὅσιον ἐκείνον ὃς, πολυετὴ χρόνον ἐν ἡρεμίᾳ καὶ ἡσυχίᾳ διενεγκὼν, ἔπειτα τοῖς ἐρημικωτέροις μέρεσι τοῦ ἁγίου ὄρους ἐμφιλοχωρήσας καὶ ἀπασχολήσας ἑαυτὸν, ἐκ πασῶν τῶν πατερικῶν φωνῶν συνειλοχῶς, τὴν νηπτικὴν ἡμῖν παρέδωκεν πρᾶξιν... Καὶ τί λέγω τοὺς παλαιούς τῶν ἁγίων; Ἀνδρες πρὸ ἡμῶν μεμαρτηρημένοι καὶ ἀποδεδειγμένοι ἐν δυνάμει τοῦ πνεύματος ἁγίου τοῦθ' ἡμῖν παρέδωκεν, ... τὸν φερωνύμως Θεόληπτον ἐκεῖνον ἀκούεις, τὸν Φιλαδελφείας πρόεδρον, μᾶλλον δ' ἀπὸ ταύτης ὡς ἀπὸ λυχνίας τὸν κόσμον φωτήσαντα, τὸν Ἀθανάσιον ἐκείνον, ὃς ἐπ' ἐνιαυτοὺς οὐκ ὀλίγους τὸν πατριαρχικὸν ἐκόσμησε θρόνον, οὐ καὶ τὴν σορὸν ὁ Θεὸς ἐτίμησε ... τοῦτους πάντας ἀκούεις ... κάτεχεις τοὺς βουλομένους τὴν παράδοσιν ταύτην... Ἡμεῖς δὲ καὶ τῶν ἁγίων ἐκείνων ἐστὶν οἷς αὐτοπροσώπως ὁμίλησαμεν καὶ διδασκάλοις ἐχρησάμεθα», PG, 150, 1116.

35. Meyendorff, *A Study*, δ.π., σσ. 20-25.

36. Καλομοιράκης, «Ἡ Ἑμπειρία», δ.π., σσ. 24-25.

37. Boojamra, δ.π., σσ. 110-119.

38. Ὁ.π., σσ. 211-213.

39. Μέγενορφ, *Ρωσία*, δ.π., σσ. 131-133.

40. Fol. 12r (Laurent, δ.π., no. 1621· Talbot, δ.π., ἐπ. 23, σσ. 52, 330-331), fols. 16v-17r (Laurent, δ.π., no. 1639· Talbot, δ.π., ἐπ. 36, σσ. 70, 345), fols. 18r-19r (Laurent, δ.π., no. 1622· Talbot, δ.π., ἐπ. 41, σσ. 82-84, 348-350)· Boojamra, δ.π., σσ. 118, 181-195· τοῦ ἰδίου, *Athanasios*, δ.π., σ. 27.

41. Laiou, δ.π., σσ. 198-199· Boojamra, δ.π., σσ. 119-123.

42. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἀρχισε ἡ συστηματικὴ κωδικοποίηση τῶν λειτουργικῶν ἐθίμων δι' ἀναγραφῆς μὲ ἐρυθρογραφίαις τῶν ὁδηγίων ποὺ ἀφοροῦν τὴν τέλεση τῶν καθημερινῶν ἀκολουθιῶν καὶ τῆς Θείας Εὐχαριστίας, βλέπε Μέγενορφ, *Ρωσία*, δ.π., σσ. 170-171.

43. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔμμεση ἀναφορὰ ποὺ ὑπάρχει στὶς ἐπιστολὰς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, δ.π., βλέπε ἐπίσης καὶ Γρηγοράς, I, *CSHB*, δ.π., σσ. 258-259.

44. Boojamra, δ.π., σσ. 84-87, 215-222.

στον Ἀνδρόνικο Β' λύσεις γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἀνασυγκρότηση τῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ ὁποῖες ἔγιναν ἀποδεκτές, καὶ μακροπρόθεσμα ἡ λογικὴ τους ἦταν αὐτὴ ποὺ συνέτεινε στὴν διατήρηση τῆς Οἰκουμενικότητος τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἡ ἰδιαίτερη αὐστηρότητα τοῦ χαρακτήρα τοῦ Ἀγίου καὶ ἡ φιλανθρωπία του βοήθησαν ὥστε νὰ ἀναζωογονηθοῦν οἱ παραδοσιακοὶ θεσμοὶ καὶ ἡ κοινωνικὴ ἠθικὴ στοὺς κράτους καὶ τὴν ἐκκλησίαν, ποὺ εἶχαν ὑποχωρήσει ἀπὸ τὴν εἰσδοχὴ δυτικοευρωπαϊκῶν προτύπων⁴⁵. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του τέλος ἐνδυναμώθηκε ὁ ἱστορικὸς θεσμὸς τῆς διακρίσεως ἀλλὰ καὶ ἀρμονικῆς συνεργασίας, στὴν λειτουργία τοῦ Κράτους τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀνάμεσα στὴν «*Βασιλείαν*», καὶ τὴν «*Ἱερωσύνην*», μὲ ἐνισχυμένην θεσμικὰ τὴν θέσιν τῆς δευτέρης⁴⁶.

Ἐκτός ἀπὸ τὰ ποιμαντικὰ του καθήκοντα ὁ Ἅγιος ἀσχολήθηκε ἐξίσου σοβαρὰ μὲ τὰ προβλήματα ἐπιβιώσεως ποὺ ἀντιμετώπιζε τὸ ποιμνίον του, ἀπὸ τὴν ἀγάπην του γιὰ τοὺς πάσχοντες ἀπὸ τὰ ἴδια τους τὰ λάθη, Ὁρθοδόξους⁴⁷. Κατὰ τὰ λεγόμενά του ἐκεῖνοι, ἔχοντας ἐγκαταλείψει τὶς παραδόσεις καὶ τοὺς νόμους τῆς Ἐκκλησίας, δοκιμάζονταν ἀπὸ τὸν Θεὸ ὄχι γιὰ νὰ χαθοῦν ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπιστρέψουν στοὺς κόλπους του. Τὸ εἶδος τοῦ ἐλέγχου ποὺ ἀσκούσε, ὡς Πατριάρχης, πρὸς ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους, ἐὰν θεωρηθεῖ κατὰ ἐπιφανειακὸ τρόπο, εἶναι δυνατόν νὰ κριθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ κοινὸ ἀγιολογικὸ τόπο ἀντιστοίχων πατερικῶν κειμένων. Ἡ κριτικὴ ὅμως τοῦ εἵδους αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Ἅγιο, παραπέμπει στὶς ἐπιπτώσεις τῆς ἀνυπακοῆς τῶν Πρωτοπλάστων καὶ τοῦ γένους τῶν Ἰσραηλιτῶν ἀπὸ ἄλλη σκοπιὰ ἐπίσης θυμίζει καὶ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ στάση, ὅπως αὐτὴ εἶχε κατ' ἀρχὴν διατυπωθεῖ στὴν Ὀδύσσεια μὲ τοὺς εἰσαγωγικοὺς λόγους τοῦ πατέρα ἀνδρῶν τε θεῶν τε: ὅτι οἱ βροτοὶ, ὄντες προειδοποιημένοι, δὲν πρέπει νὰ αἰτιῶνται τοὺς Θεοὺς διότι «*σφῆσιν ἀτασθαλίῃσιν ὑπὲρ μόνον κακὰ ἄλγεα ἔχουσιν*»⁴⁸.

45. Laiou, *δ.π.*, σσ. 198-199· Nicol, *δ.π.*, σσ. 114-129· Talbot, *Athanasius*, *δ.π.*, σσ. 13-16· Constantelos, *δ.π.*, σσ. 624-625· Boojamra, *δ.π.*, σσ. 70-74, 119-123.

46. Boojamra, *δ.π.*, σσ. 62-70, 74-84. Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος χρησιμοποιοῦσε τοὺς δρους «*Ἱερωσύνην*» καὶ «*Βασιλείαν*» μὲ πολιτειακὸ περιεχόμενο. Σχετικὰ βλέπε: fol. 59r (Laurent, *δ.π.*, no. 1636· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 81, στ. 2, σσ. 202, 403).

47. «*...παρόρμησε γάρ με πρὸς τοῦτο τὸ τῶν πασχόντων φίλτρον τῶν Χριστιανῶν*» fol. 1r (Laurent, *δ.π.*, app. no. 3· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 1, στ. 18, σ. 1), «*τοσούτου κινδύνου ἐπικειμένου ἡμῖν, καὶ μικροῦ καταδυομένων ὀρθοδόξων, διὰ νομίμων ἀθέτησιν, τῷ πελάγει τῶν συμφορῶν*» fol. 43r (Laurent, *δ.π.*, no. 1705· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 62, στ. 37-38, σ. 146), «*Φιλανθρώπως παιδεύειν ἡμᾶς τὸν Θεόν, οὐ πρὸς ὀλεθρον ἀλλὰ πρὸς ἐπιστροφὴν*» fol. 14r (Laurent, *δ.π.*, no. 1598· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 30, στ. 7-8, σ. 62), «*Οὐ γάρ Ἀθανάσιον ἀβόηθητον, ἀλλ' Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην καὶ Ἐκκλησίας καταστροφὴν ἔβλεπον, ἥτις καὶ φαίνεται σήμερον τοῖς μὴ τυφλώττειν θελήματι ὀρεγομένοις, μηδὲ τῆς ἀληθείας τὸ ψεῦδος θέλουσι προτιμᾶν*» fol. 2r (Laurent, *δ.π.*, app. no. 2· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 2, στ. 21-24, σ. 6).

48. Ὀδύσσεια A 32-34. Γιὰ τὴν συνειδητοποίηση τῶν ἰδίων σφαλμάτων ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο στὸν Ὀμηρο βλέπε Ν. Π. Μπεζαντάκης, *Ἡ ἔννοια τῆς μετανοίας στὸν Ὀμηρο*, Ἀθήνα 1980, σσ. 126-131.

Τὸ αἶτημα γιὰ «*Ἐπιστροφή*» καὶ «*Μετάνοια*», κύριο σημεῖο τῶν παραινέσεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἀγίου Ἀθανασίου Α΄, χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὸν Αὐτοκράτορα ὡς ὁ ἄξονας τῆς πρακτικῆς του, στὴν προσπάθειά του νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ κυρίως ἡ «*Ἱερωσύνη*» («*Sacerdotium*»), παρὰ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ ἡ «*Βασιλεία*» του («*Imperium*»)⁴⁹. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ Ἀνδρονικοῦ Β΄, τὴν ὁποία ἀκολούθησαν ἐν συνεχείᾳ κατὰ κανὸνα καὶ οἱ διάδοχοί του, ὑπῆρξε σωτήρια γιὰ τὴν ἐπιβίωση ὅλων τῶν Ὁρθοδόξων —ἀσχέτως γενοῦν— ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν πτώση τῆς Βασιλεῦσας⁵⁰.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Πατριάρχου πρὸς τοὺς κατοικοῦντας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας

Τρεῖς κυρίως ἱστορικὲς πληροφορίες περιέχονται στὴν δημοσιευμένη Διδασκαλία τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, ποὺ καλύπτει τὰ fols. 230r-232r, τοῦ ἑλληνικοῦ κώδικα τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης ἀρ. 2219, πίνακες 1-5⁵¹. Κατ' ἀρχὴν ἀναφέρειται ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Πατριάρχου συντάχθηκε μετὰ τὴν δευτέρη ἄνοδό του στὸν Οἰκουμενικὸ θρόνο (στὶς 23 Ἰουνίου τοῦ 1303), καὶ

49. «Εἰ οὖν βουλόμεθα καὶ ἑαυτοὺς καὶ τὸν κόσμον κερδῆσαι ἕκαστος ἐπιγνώμεν καὶ τὰ οἰκεῖα καὶ τὰ κοινά, οἱ διοικοῦντες τὰ δημόσια ἐξαίρετως καὶ τὰ τοῦ κόσμου καὶ τὰ τῶν ἐκκλησιῶν... εἰ δὲ οὐδόλως [γένηται ἡ ἐπιστροφή], κἂν μυρίας ἐπιβολὰς στρατευμάτων ἢ καστελλίων ἀνεγέρσεις ἐπινοήσωμεν, ἀλλὰ καὶ ὅπερ ἂν τῶν εἰς ἀσφάλειαν δοκούντων μεταχειρισόμεθα, εἰς τὸ ἐναντίον ἐκβήσεται. ... διὰ ταῦτα ἠθέλησα ὁ ἀνάξιος ἐγὼ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς ἀνοῖξαι τὴν θύραν, καὶ τοὺς ἐρχομένους καὶ εἰς δύναμιν νουθετεῖν πρὸς ἐπιστροφήν καὶ μετάνοιαν... βλέψωμεν πρὸς ἐπιστροφήν καὶ μετάνοιαν... ζητήσωμεν τὰ ἀρέσκοντα τῷ Θεῷ, σπεύσωμεν διορθῶσαι καὶ τὰ οἰκεῖα καὶ τὰ κοινά» fol. 17r-17v (Laurent, δ.π., app. no. 7· Talbot, δ.π., ἐπ. 37, στ. 16-37, σ. 78). «ἐπεὶ δὲ σωτήριον ζῆλον ὑπὲρ αὐτῆς ὁ ὑπεράγαθος κύριος ἀνῆψεν ἐν τῇ καρδίᾳ τῆς ἐκ Θεοῦ βασιλείας σου —τοῦ Ἀνδρονικοῦ Β΄— γένοιτο ταύτης ἀξιωθῆναι παρὰ Θεοῦ καὶ τὰ τῆς ἐκκλησίας ἰδεῖν καὶ τὰ τῆς βασιλείας ἀναδραμεῖν πρὸς τὸ βέλτιον. οὐ γὰρ διὰ τὴν βασιλείαν ἡ ἱερωσύνη ἀπεχαρίσθη τῷ χριστωνύμῳ λαῷ, ἀλλὰ διὰ τὴν ἱερωσύνην ἡ βασιλεία ἵνα... ἀντικρατύνηται πάλιν αὕτη καὶ συνίσταται αὐξομένη ὑπὸ Θεοῦ, καὶ τῇ αὐτοῦ ἐκκλησίᾳ ἔπαγον σύστασιν καὶ πρὸς τὰ κρείττω βελτίωσιν καὶ πράττειν καὶ λέγειν τὴν ἐκ Θεοῦ βασιλείαν σου, οὐκ ἀποδέχομαι μόνον, ἀλλὰ καὶ εὐχομαι πρὸς Θεοῦ πλουτισθῆναι καὶ τοῦτο καὶ ἄλλο πᾶν ἀγαθὸν τῇ ἐκ Θεοῦ βασιλείᾳ σου» fol. 80v (Laurent, δ.π., no. 1730· Talbot, δ.π., ἐπ. 104, στ. 22-33, σ. 264). Βλέπε ἐπίσης καὶ σημ. 46.

50. Boojamra, δ.π., σσ. 221-222.

51. Τὸ χειρόγραφο Codex Vaticanus Grecus 2219 (Colonensis 58), fols. 1-274r, ἀνάγεται στὴν 1η πενηνταετία τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνα· ἔχει διαστάσεις 23,8 × 15,5 ἐκ. καὶ φύλλα 1-274r. Πρόκειται γιὰ τὸ παλαιότερο καὶ πληρέστερο χειρόγραφο, τὸ «V», στὸ στέμμα τῶν κωδίκων ποὺ περιλαμβάνουν κείμενα τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου. Ἀπὸ τὶς ἑκατὸν ὀγδόντα μία ἐπιστολές, ὁμιλίαι καὶ τὴν Νεαρά ποὺ περιλαμβάνει τὸ χειρόγραφο, ἔχουν δημοσιευθεῖ κυρίως ἡ ἐπίσημη ἀλληλογραφία του πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα, τὰ μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας καὶ τοὺς ἀξιωματοῦχους (fols. 1-99r). Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χειρογράφου (fols. 100r-274r) μὲ τὴν ἀλληλογραφία πρὸς τοὺς ἱερεῖς, τοὺς μοναχοὺς καὶ τὸ πλῆρωμα τῆς ἐκκλησίας, ποὺ δὲν περιλαμβάνεται στὰ ὑπόλοιπα σωζόμενα χειρόγραφα, εἶναι γνωστὸ στὴν πλειονότητά του ἀπὸ

ἐξηγουῦνται οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς ἀποδοχῆς ἀπὸ τὴν πλευρά του (στ. 5-6)⁵². Στὴν συνέχεια περιγράφεται ἡ δραματικὴ κατάσταση στὴν ὁποία ζοῦσαν οἱ Μικρασιάτες καὶ διατυπώνονται τὰ κατὰ τὸν Πατριάρχη αἷτια τῆς συμφορᾶς. Τέλος συνιστᾶται ἀπὸ τὸν συντάκτη τῆς Διδασκαλίας ἡ ἐνεργοποίηση τῶν Μικρασιατῶν καὶ προαναγγέλλεται ἔμμεσα ἡ ἀφίξις ἀπεσταλμένου τοῦ Αὐτοκράτορα στὸν ὁποῖο καὶ θὰ πρέπει νὰ δείξουν ὑπακοή γιὰ τὴν σωτηρία τους (στ. 94-100).

Ἡ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε στὴν Μικρὰ Ἀσία ὡς θέμα ἀναφέρεται καὶ σὲ τρεῖς ἄλλες Ἐπιστολὲς τοῦ Πατριάρχη πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα, χρονολογούμενες ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1303-1305 (fols. 17r-17v, 16r, 13v)⁵³. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων στὴν χρονολογούμενη πρώτη (fol. 17r-17v), ἀναφέρονται ἔμμεσα καὶ οἱ Καταλανοὶ ἐνῶ στὶς ἄλλες δύο (fols. 13v, 16r) μνημονεύονται ἐπὶ ὄνομα. Μὲ βάση τὶς πληροφορίες ποὺ περιέχει ἡ δημοσιευμένη ἐδῶ Διδασκαλία, δίδεται ἡ δυνατότητα νὰ ἀναχρονολογηθεῖ ἡ πρώτη τῶν τριῶν Ἐπιστολῶν (fol. 17r-17v) κατὰ ἔξι μῆνες περίπου ἀργότερα, ὄχι πρὶν τὴν ἀνοιξή ἀλλὰ πρὶν τὸ φθινόπωρο τοῦ 1303. Στὴν Ἐπιστολὴ ἐκείνῃ ὁ Πατριάρχης ἐλέγχει τὸν Αὐτοκράτορα ἐπειδὴ δὲν εἶχε δεχθεῖ τὴν πρότασή του νὰ πέμψει κάποιον στὴν Μικρὰ Ἀσία γιὰ νὰ στηρίξει τὸν κόσμον⁵⁴, ἀντ' αὐτοῦ δὲ σκεπτόταν νὰ ἐμπιστευθεῖ τὶς τύχες τῶν Μικρασιατῶν σὲ πολεμιστὲς ἀπὸ

σύντομες περιλήψεις κάθε κειμένου, βλέπε Laurent, *δ.π.* Γιὰ τὶς σχετικὲς ἱστορικὲς καὶ φιλολογικὲς πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν τὸ χειρόγραφο βλέπε Talbot, *δ.π.*, σσ. xxxiii-xlvi. Γιὰ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ἀδημοσίευτες ἐπιστολὲς τοῦ «V», προετοιμάζεται ἔκδοσις ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα καὶ τὸν Ἀλ. Ἀλεξάκη.

52. Βλέπε καὶ Laurent, *δ.π.*, no. 1589, ὅπου ἡ σχετικὴ περίληψη. Ὅρισμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπιστολὴ (fol. 230v-231r, στ. 38-41, 47-50), ἔχουν ἤδη δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα, βλέπε Καλομοιράκης, *δ.π.*, σημ. 177.

53. Fol. 17r-17v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 7· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 37, στ. 11-31, σσ. 78, 345-346), fol. 16r (Laurent, *δ.π.*, no. 1630· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 35, στ. 14, σ. 344), fol. 13v (Laurent, *δ.π.*, no. 1598· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 30, στ. 1, σσ. 62, 340). Ἀπὸ τὸ 1299 οἱ Τοῦρκοι κυριαρχοῦν πλέον στὴν περιοχὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας φθάνοντας πρὸ τῶν πυλῶν σχεδὸν τῆς Πόλεως, βλέπε σχετικὰ G. G. Αἰνῆ, *Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί. Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1282-1337)*, Texte und Forschungen sur byzantinisch-neugriechischen Philologie, 41 (Ἀθήνα 1947), σ. 71· Laiou, *δ.π.*, σσ. 76-93. Βλ. ἐπίσης Sперos Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Centuries*, Berkeley 1971.

54. «...διὰ ταῦτα καὶ πεμφθῆναί τινα, εἰ καὶ οὐκ εἰσηκούσθην, ὑπέμνησα πρὸς Ἀνατολήν, καὶ πάλιν παρακαλῶ καὶ τὰ ἔχην κατασπάζομαι τῶν ποδῶν σου, βλέψωμεν πρὸς ἐπιστροφήν καὶ μετάνοιαν...», fol. 17v, Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 37, στ. 30-33, σ. 78. Γιὰ τὴν χρονολόγησιν πρὶν τὸν Μάρτιο τοῦ 1303 εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἡ περιλαμβανόμενη πληροφορία στὴν ἐπιστολὴ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Νικηφόρου Χούμου νὰ γίνῃ ὁ γάμος τῆς κόρης του, γεγονός τοῦ ὁποῖο ἐγίνε κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Πάσχα τοῦ 1303, «...μηδὲ τὰς ὁρέξεις ζητῶμεν ἡμῶν, ὥσπερ ὁ κανικλείου (ὁ Ν. Χούμνος), μὴ ζητῶν καταλλαγῆναι Θεῷ εἰς ὅσα τῇ ἐξουσίᾳ ἐχρησάτο ἀσυνφόρως, ἀλλὰ μόνον γενέσθαι τοὺς γάμους...» *δ.π.*, στ. 33-35, σσ. 347, 425-426. Ἡ πληροφορία αὕτη ὅπως εἶναι διατυπωμένη δὲν ἐμποδίζει νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὡς terminus postquem.

τὴν δυτικὴ Εὐρώπη, προφανῶς τοὺς Καταλανούς⁵⁵. Ἡ Ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα διαφωτίζει ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς τὴν δημοσιευομένη ἐδῶ Διδασκαλία τοῦ πρὸς τοὺς Μικρασιάτες· ἀποκαλύπτει ὅτι πρέπει νὰ εἶχε προηγηθεῖ τῆς Διδασκαλίας σχετικὴ εἰσήγησις τοῦ Πατριάρχου πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα νὰ σταλεῖ ἀξιωματοῦχος στὴν Μικρὰ Ἀσία, γιὰ τὴν ἀφίξι τὸν ὁποῖον προῖδεαζε στὴν Διδασκαλία τοῦ τοὺς Μικρασιάτες. Καὶ στὴν Διδασκαλία καὶ τὴν Ἐπιστολὴ τονίζεται ὅτι ἂν δὲν ἔχουν «*Ἐπιστροφὴ*» καὶ «*Μετάνοια*» δὲν πρόκειται καμία δύναμις νὰ τοὺς σώσει.

Μὲ ἀφετηρία τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἡ Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα (fol. 17r-17v) δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1303, διότι κατὰ τὸν Σεπτέμβριο ἔφθασαν στὴν Πόλιν οἱ Καταλανοί. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο ἡ Διδασκαλία πρὸς τοὺς Μικρασιάτες πρέπει νὰ εἶχε συνταχθεῖ μέσα τὸν πρῶτο μῆνα μετὰ τὴν δεύτερη ἀνοδὸ τοῦ στὸν Οἰκουμενικὸ θρόνον, περὶ τὸν Ἰούλιο. Καθὼς ἡ μία περιορίζει τὸν χρόνο τῆς ἄλλης, καὶ τὰ δύο κείμενα πρέπει νὰ εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα τῆς δευτέρας πατριαρχείας τοῦ Ἀγίου, κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1303. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ περιγραφὴ τῆς καταστάσεως, τὰ ἐπιχειρήματα καὶ οἱ διαπιστώσεις τῶν αἰτίων ποὺ περιέχονται στὰ δύο κείμενα εἶναι σχεδὸν ταυτόσημες.

Μὲ κύριο ἄξονα τὴν ἐπέλαση τῶν Τούρκων στὴν Μικρὰ Ἀσία, στὴν Διδασκαλία τοῦ ὁ Ἅγιος διεκτραγωδεῖ μὲ πόνο ψυχῆς τὴν κατάστασις ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ στὴν περιοχὴ. Ὅπως καὶ σὲ ἄλλες ἐπιστολὰς ὡς αἰτία τῶν κακοτυχιῶν ἐκείνων θεωρεῖ τὶς ὑπερβολικὰ ἄστοχες ἐνέργειες ὄλων πέρα ἀπὸ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ ἀπὸ ὅ,τι ἀρμόζει σὲ ἐλευθέρους ἀνθρώπους, ... «*δι' ἁμαρτίας ὑπερβολὴν καὶ ἄλλο οὐδὲν*» (στ. 12-13), «*ἱερεῖς καὶ λαὸς ἐξέστημεν ἐπὶ τὸ αὐτό· διὰ ταῦτα πάντα εὗρεν ἡμᾶς τὰ δεινὰ*» ... (στ. 18-19). Προσπαθώντας νὰ δώσει κουράγιο σὲ ὅλους ὁ Πατριάρχης μὲ ταπεινότητα, θεοφιλία καὶ φιланθρωπία, ἀποκαλύπτει πόσο συμπάσχει μὲ τὸ ποίμνιό του· σὰν Προφῆτης τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τοὺς νουθετεῖ ἐκλιπαρώντας τοὺς γιὰ «*Ἐπιστροφὴν*» καὶ «*Μετάνοια*». Ὁ Ἅγιος ἀναφέρει, ὅπως ὁ Ἰωάννης, τὴν περίπτωσι τῶν Νινευιτῶν οἱ ὁποῖοι, παρὰ τὰ μεγάλα κρίματά τους, σῶθηκαν ὅταν μετανόησαν· ὑπενθυμίζει, ὅπως ὁ Ἱερεμίας, τὴν περιοχὴ Γαλαὰδ· στὰ λόγια τοῦ παρεμβάλλει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Ζαχαρίαν, τὸν Μαλαχίαν, τὸν Ἀμώ, τοὺς *Ψαλμοὺς* καὶ ἐπιπλέον ἀναφέρει περιστατικὰ ἐν γένει ἀπὸ τὴν Βίβλον, μὲ τὸν Δαυὶδ, τὴν Πόρνη, τὸν Ληστή. Ὁ Πατριάρχης ζητᾷ ἀπὸ τὸ ποίμνιό του νὰ φροντίζουν ἐνεργὰ γιὰ τὴν ὑπακοὴ ἐαυτῶν καὶ ἀλλήλων στὸν νόμο τοῦ Θεοῦ καὶ τὶς ἀποφάσεις καὶ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ «*Ἀγίου του*» Αὐτοκράτορα. Ἐὰν λαὸς καὶ ἄρχοντες εἶχαν «*Ἐπιστροφὴν*» καὶ «*Μετάνοια*»,

55. «...καὶ μὴ νομίσῃς ὡς δι' ἐπιβολῆς στρατευμάτων ἰσχύσόμεν τι· λέγω γὰρ καὶ πάλιν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, ὡς οὐδ' ἂν ἡ ἐσπεριος, εἰ ἦν δυνατόν, ὅλη συνήχθη εἰς τὴν βοήθειαν, ἀλλὰ τι· ἐπιστροφὴ καὶ μετάνοια...», ὁ.π., στ. 12-14, σσ. 78, 346. Βλέπε ἐπίσης καὶ σημ. 49: «εἰ οὐκ βούλομεθα...».

μὲ τὶς δικές τους δυνάμεις καὶ τὶς πατριαρχικὲς ὑποδείξεις ἦταν δυνατόν νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς Τούρκους.

Κατὰ τὴν μεταγραφὴ τοῦ κειμένου, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς διορθώσεις τῶν ἐλαχίστων ὀρθογραφικῶν λαθῶν, ἐπιδιώχθηκε νὰ ἀποκατασταθεῖ συντακτικὴ συνένεπια, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις κυρίως ὑποθετικῶν λόγων. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα δηλώνονται οἱ ἀντίστοιχες γραφές τοῦ χειρογράφου. Στὸν σχολιασμὸ ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο, γίνεται ἀναφορὰ κυρίως σὲ ἐκεῖνα τὰ σημεία τῆς διδασκαλίας τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν κοινούς τόπους γιὰ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου. Ἐν πρώτοις ἡ μεγάλη συνάφεια τοῦ κειμένου μὲ ἐπιστολὲς τόσο προγενεστέρων ὥς καὶ ἀρκετὰ μεταγενεστέρων χρόνων, ἐν συνεχείᾳ ἡ βεβαιωμένη πληροφορία ὅτι ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης ὑπαγόρευε τὶς ἐπιστολὲς του⁵⁶, τέλος ὁ χαρακτήρας τῶν βιβλικῶν ἀποσπασμάτων ἢ τῶν δικῶν του θέσεων, ὅπου διαπιστώνονται, φανερώουν τὴν σταθερότητα μὲ τὴν ὁποία ὑποστήριζε τὶς ἐκτιμήσεις του καὶ τὴν θεμελίωσή τους. Παράλληλα προβάλλει ἡ προφητικὴ του μορφή, ἡ ἄσβεστη πατρικὴ του ἀγωνία γιὰ τὸ ποίμνιό του καὶ ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ του στὰ κοινά.

(fol. 230r) Διδασκαλία τοῦ Πατριάρχου
τοῖς ἱερεῦσι καὶ μοναχοῖς καὶ ὅλῳ τῷ Χριστιανύμῳ λαῷ,
τοῖς οἰκοῦσιν ἐν ταῖς πόλεσι τῆς ἀνατολῆς

Τοῖς ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητοῖς τέκνοις ἱερεῦσι καὶ μοναχοῖς καὶ ὅλῳ τῷ Χριστιανύμῳ λαῷ, χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ Πατρὸς καὶ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Γινώσκειν ὑμᾶς βούλομαι ἀδελφοί, ὥς ὁ ποιῶν πάντα καὶ μετασκευάζων 5 *ζων Θεὸς μόνῳ τῷ βούλεσθαι, ἀφανεῖς ὄντας ἡμᾶς καὶ μηδαμινούς, ἀνεκαλέσατο πάλιν εἰς τὸ φροντίζειν τῆς ἐκκλησίας αὐτοῦ. Ὅθεν τὰ συμπεσόντα Χριστιανοῖς οὐ μόνον εἰδότες, ἀλλὰ καὶ βλέποντες τοσοῦτον τῇ λύπῃ κατεκρατήθημεν, ὥς ἡγεῖσθαι μακάριον εἶναι μετὰ τῶν 10* *ζώντων μὴ εὐρίσκεισθαι, ἀναλογιζόμενοι πῶς ἐλευθέρους ἀνθρώπους καὶ τῷ μόνῳ ὑψίστῳ Θεῷ ἀνατεθειμένους, οὐ μόνον «τὸ αἷμα αὐτῶν ὥς ὕδωρ ἐξέχεεν» ἢ «τοῦ Ἰσμαὴλ μάχαιρα», ἀλλὰ καὶ ἀναριθμήτους εἰς αἵμα-*

(ἐπικεφαλίδα) τοῖς ἱερεῦσι, V: πρὸς ἱερεῖς || πόλεσι, V: πόλεσιν || 5 τῷ βούλεσθαι, V: τὸ βούλεσθαι || 8 εἶναι, V: εἶ καί || 9 εὐρίσκεισθαι, V: εὐρίσκόμεθα

⁵⁶ Τὴν πληροφορίαν δίδει ὁ Θεόκτιστος, σ. 24, καὶ ἐπιβεβαιώνει φιλολογικὰ ἡ Α. Μ. Talbot; ὁ.π., σ. xxx.

- λωσίαν ἀπήγαγε τὸ ἐλεεινότερον, δι' ἁμαρτίας ὑπερβολὴν καὶ ἄλλο οὐδέν. Καταλιπόντες γὰρ ἔκουσίως τὸ καὶ δι' ἔργων εἶναι δούλους Θεοῦ καὶ τοῖς νόμοις αὐτοῦ καὶ θελήμασι ζῆν καὶ ὡς διδάσκει τὰ ἱερὰ εὐαγγέ-
 15 λια ἀναστρέφεσθαι καὶ οὕτω φυλάττεσθαι πρὸς Θεοῦ, δούλους τῆς [fol. 230v] ἁμαρτίας αὐτοὺς πεποιήκαμεν ὀπίσω τῶν πονηρῶν θελημάτων καὶ τῶν σαρκικῶν ὀρέξεων τῆς καρδίας ἡμῶν πορευόμενοι. Εἰ καὶ εἰπεῖν λίαν ἐλεεινόν, ἱερεῖς καὶ λαὸς ἐξέστημεν ἐπὶ τὸ αὐτό· διὰ ταῦτα πάντα εὗρεν ἡμᾶς τὰ δεινά· διὰ ταῦτα ὀνειδισμὸς καὶ χλεύη τοῖς ἀθέοις ἐχθροῖς
 20 καὶ καταπάτημα ἐγενήθημεν· διὰ ταῦτα τὸ ὄνομα βλασφημεῖται τοῦ μεγάλου καὶ μόνου Θεοῦ ἐν τοῖς ἔθνεσι καὶ τοιαύτη τὰ πρόσωπα ἡμῶν ἀτιμία ἐπλήρωσε· τὸ δὲ τούτων ἐλεεινότερον ἢ ἀναισθησία μικροῦς <ἐποίησε> καὶ ἀναληγῆτως διάκεισθαι ἡμᾶς καὶ μὴ ἐπιποθεῖν βλέψαι κἂν ἀπὸ γε τοῦ νῦν εἰς μετάνοιαν.
- 25 Διὰ ταῦτα πικρίας ἐνεπλήσθην ἐγὼ καὶ σκοτία λύπης κατέσχε μου τὴν ψυχὴν καὶ μᾶλλον ὅτι μὴ βλέπω τὸν συναλγοῦντα καὶ συλλυπούμενον ἐν τούτοις ἀπολεγόμενος τὴν ζωὴν, ἀνεμνήσθην τῆς τῆδε ζωῆς τὸ πολύστροφον καὶ πῶς εἰς πέταυρον Ἰδοὺ τινὰς καταντήσαντας, ἀνεκαλέσατο ἡ μετάνοια ἔνθεν καὶ τὸ πολὺ τῆς λύπης ἀποσεισάμενος, πάντας
 30 ὑμᾶς δυσωπῶ, περιπτύσσομαι πάντας, χειρῶν ἄπτομαι καὶ γονάτων, μὴ ἀτιμάσσετε τοῦ ποθοῦντος ὑμᾶς ἐκ ψυχῆς φωνὴν καὶ παράκλησιν. Μνήσθητε «τὴν Νινευϊτῶν διεγηγερμένην μετάνοιαν». Μνήσθητε πόρνην καὶ τὸν ἐν σταυρῷ ληστήν, ἵνα μὴ λέγω καὶ τὸν προφήτην Δαυὶδ μειζόνως μετὰ τὸ πῶμα τῇ μετανοίᾳ ἐκλάμπαντα καὶ ἄλλους ἀναριθμήτους.
- 35 Ἀκούσωμεν τοῦ μεγάλου καὶ μόνου Θεοῦ, ὅταν «ἐπιστραφεῖς εἰπόντος στενάζης, τότε σωθήσῃ» καὶ «ἐπιστράφητε πρὸς με καὶ ἐπιστραφήσομαι πρὸς ὑμᾶς» καὶ πάλιν «μὴ ῥητίνῃ οὐκ ἔστιν Γαλαὰδ·» τὴν μετάνοιαν οὕτω καλῶν, «ἢ ἱατρὸς οὐκ ἔστιν ἐκεῖ· διὰ τί οὐκ ἀνέβη ἱατρὸς θυγατρὸς λαοῦ μου» καὶ ἐὰν θέλητε καὶ εἰσακούσητέ μου, τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς
 40 φάγεσθε, «ἵνα σιωπήσω τὸ δύσφημον». Καὶ πάλιν «εἰ ὁ λαὸς μου ἤκουσέ μου, καὶ ἡ κληρονομία Χριστοῦ ταῖς ὁδοῖς μου εἰ ἐπορεύθη, ἐν τῷ μηδενὶ ἂν τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν ἐταπείνωσα καὶ ἐπὶ τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν ἐπέβαλον ἂν τὴν χεῖρά μου». Αἰσθανθῶμεν [fol. 231r] παρακαλῶ τῶν ἁγίων τούτων φωνῶν. Φύγωμεν μίμησιν ἀσπίδος βουούσης τὰ ὅτα καὶ
 45 κωφευούσης. Δείξωμεν ἐνεργῶς ὡς ὅσα καὶ προεγράφη δι' ἡμετέραν ὠφέλειαν. Κρίνωμεν ὀρφανόν καὶ δικαιοῶμεν χήραν. Ἐν κρίσει πρόσωπα μὴ λαμβάνωμεν. Μὴ ἐκθλίβωμεν πένητας, τῆς αὐλακος ἢ τοῦ τέρμονος αὐτῶν καθαρπάζοντες. Μὴ χρώμεθα τούτοις ἐν τάξει ὑποδημάτων. Μὴ

15 οὕτω, V: οὕτως || 16 αὐτοὺς, V: αὐτοῦς || 18 ἱερεῖς, V: ἱερεῖς || 23 καὶ ἀναληγῆτως, V: καὶ τὸ ἀναληγῆτως || 30 περιπτύσσομαι, V: περιπτύσσομαι || 35 ἐπιστραφεῖς, V: ἐπιστραφῆς || 39 θέλητε, V: θέλετε || εἰσακούσητε, V: εἰσακούσσετε || 41 ταῖς, V: τοῖς ||

- τὴν τοῦ πένθητος ἀρπαγὴν ἐν τοῖς οἴκοις εἰσάγωμεν, ἵνα μὴ
 50 ὥσπερ ἰὸς σιδήρῳ καταφάγῃ καὶ τὰ ἡμέτερα. Μὴ, κακῶς πλουτοῦντες,
 φρονήσωμεν καὶ κακῶς· εὐλογητὸς Κύριος λέγοντες, ὅτι καὶ πεπλουτή-
 καμεν τυραννοῦντες ἢ κλέπτοντες. Φύγωμεν τὴν κακίαν. Μὴ τῇ κακίᾳ
 συντελεσθῶμεν. Μὴ στερηθῶμεν κακῶς τὰ παρόντα καὶ τῶν μελλόντων
 55 ἐκπέσωμεν. Βλέψωμεν πρὸς μετάνοιαν ἀληθῆ, μὴ χεῖλεσι μόνον, ἀλλὰ
 καὶ τῇ καρδίᾳ. Εἶπωμεν μετὰ συντριβῆς τῷ πάντα εἰδότε: «ἡμάρτομεν,
 ἠνομήσαμεν, ἠδίκησαμεν, μὴ συντηρήσαντες καὶ ποιήσαντες, ἃ ἡμῖν
 ἐνετείλατο». Ἀκούσωμεν Ζαχαρίου: «ἐπιστράφητε πρὸς με» βοῶντος
 «ἐν νηστείᾳ καὶ ἐν κλαυθμῷ καὶ ἐν κοπετῷ». Διαρρήξωμεν τὰς καρδίας
 60 ἡμῶν καὶ μὴ τὰ ἱμάτια, ἡμεῖς δὲ κἂν τὰ ἱμάτια. Δώμεν ὑπόσχεσιν ἐν
 πνεύματος συντριβῇ τῷ Θεῷ, οὐ μόνον ἐκκλίνειν ἀπὸ κακοῦ, ἀλλὰ καὶ
 πράττειν τὰ ἀγαθὰ. Νουθετήσωμεν ἑαυτοὺς καὶ γυναῖκας καὶ παῖδας.
 Διδάξωμεν καὶ συγγενεῖς καὶ γνωρίμους τοὺς σχίζεσθαι τῶν ἀγίων ἐκ-
 κλησιῶν, ἡμᾶς ἀναπειθόντας αὐτὸν μισεῖν τὸν διάβολον καὶ ἀπέχεσθαι
 65 αἰμομιξίας, λύσσης ἀρρένων καὶ ζῶων, ἀδικίας, πλεονεξίας, ἀρπαγῆς,
 φθόνου διαβολῆς, τόκου καὶ μέθης, βλασφημιῶν εἰς τε τὸ βάπτισμα καὶ
 τὴν ἀμώμητον πίστιν καὶ ὅσας τοιαύτας φωνὰς ὁ εὐρέτης τῆς κακίας
 λαλεῖ, δι' ἃ ἐξήφθη καὶ ὀλόθρευσιν ἀπειλεῖ τοῦ παντός ἡ ὀργὴ τοῦ
 Θεοῦ. Ἐφ' ἣν γὰρ «μὴ θελήσει θέλαιν τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ὥς τὸ
 70 ἐπιστρέψαι καὶ ζῆν αὐτόν». Οὐ γὰρ ἰσχυρότεροι ἡμῶν οἱ Ἰσραηλῖται,
 ἀλλ' ὅτι ἀθετηταὶ ἡμεῖς τῶν τοῦ Θεοῦ ἐντολῶν εἰς χεῖρας θλιβόντων
 παραδιδόμεθα. Μνημονεύσωμεν ἐν αἰσθήσει τὴν βεβήλωσιν τῶν θείων
 ναῶν, τὴν δουλείαν [fol. 231v] τοῦ γένους ἡμῶν, τὴν χύσιν τοῦ αἵματος
 καὶ ὅσα συνήντησεν αὐτοῖς λυπηρά. Σχολάσωμεν μετὰ δακρύων πι-
 75 κρῶν, εἰς λιτάς, εἰς παρακλήσεις καὶ στεναγμούς, εἰς ἐλεημοσύνας τοῦ
 γένους ἡμῶν. Ἀρνησώμεθα τὴν κακίαν. Τὸ ἀγαθὸν ἐργασώμεθα καὶ ἂν
 καταγνώμεν ἅπερ ἐπράττομεν φαῦλα, καὶ μετάνοιαν ἀξιόλογον ἐνδειξώ-
 μεθα, οὐ μόνον τὸν θυμὸν αὐτοῦ ἀποστρέψει ὁ Θεὸς ἀφ' ἡμῶν, πρεσβευ-
 85 αἰώνας διαμενεῖ. Ἄν δὲ καὶ ἀτακτοῦντες μετὰ τοσαύτην πληγὴν, ὅπερ
 ἀπεύχομαι, φανῶσι τινές, παραδίδετε τούτους τοῖς ἄρχουσιν. Οὗτοι γὰρ

Πάλιν ὑμᾶς καὶ πολλάκις παρακαλῶ ὥσπερ ἐν τοῖς κακοῖς ἐσπουδά-
 σαμεν, σπουδάσωμεν ἀπὸ γε τοῦ νῦν ἐν τοῖς ἀγαθοῖς, ἵνα Θεὸν θεραπεύ-
 σωμεν· καὶ ἂν οὕτω διατεθῶμεν οὐ μόνον Θεὸν εὐφρανοῦμεν ἀλλὰ καὶ τὸ
 μνημόσυνον ἡμῶν διὰ τὴν σπουδαίαν ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν εἰς
 85 αἰῶνας διαμενεῖ. Ἄν δὲ καὶ ἀτακτοῦντες μετὰ τοσαύτην πληγὴν, ὅπερ
 ἀπεύχομαι, φανῶσι τινές, παραδίδετε τούτους τοῖς ἄρχουσιν. Οὗτοι γὰρ

63 ἡμᾶς, V: ὑμᾶς || 69 αὐτόν, V: ὡς αὐτόν || 64 κληδονισμῶν, V: κληδονησμών || 75 παρακλή-
 σεις, V: παράκλησιν || 76 ἂν, V: εἰ || 83 ἂν, V: εἰ || 84 ἡμῶν, V: ὑμῶν || 85 Ἄν, V: Εἰ || 86 φανῶσι,
 V: φανῶσιν || παραδίδετε, V: παραδιδόται || τούτους, V: τούτοις || 90 Ἄν, V: Εἰ ||

εὐρίσκονται, εἰ κατὰ τὴν κέλευσιν τοῦ ἁγίου μου βασιλέως διάγουσιν, ἔνδικοι εἰς ὀργὴν τῷ τὸ κακὸν πράσσοντι· οἱ γὰρ ἄρχοντες, ὡς ὁ Μέγας Παῦλος διδάσκει, «οὐκ εἰσι φόβος τῶν ἐργαζομένων τὸ ἀγαθόν, ἀλλὰ τῶν πραττόντων τὰ πονηρά». "Ἄν δὲ καὶ τινες ἐξ αὐτῶν εὐρεθῶσι μῆτε τὸν τοῦ Θεοῦ φόβον τηροῦντες καὶ τὰ προστάγματα τοῦ κρίμα δίκαιον κρίνουν μέλλοντος, καὶ <εἰπόντος> κρίνατε ὀρφανόν, καὶ δικαιώσατε χήραν, μῆτε τὰς τοῦ ἁγίου μου βασιλέως κελεύσεις καὶ νουθετήσεις, ἃς τοὺς ἐκπεπομένους εἰς τὰ τοιαῦτα λειτουργήματα νουθετεῖ <εἰκός>, 95 συνωδὰ τοῖς τοῦ μεγάλου Θεοῦ τοῦ αὐτὸν βασιλεύσαντος ἁγίοις κελεύσμασιν, ἀναφέρειν τοῦτο πρὸς ἡμᾶς, μὴ ὀκνεῖτε. Φιλαληλήθως μόνον καὶ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ μὴ ψευδόμενοι· τὸ ψεῦδος γὰρ ἐκ τοῦ πονηροῦ· ὅπερ ἡμεῖς εἰς ἀκοὰς εἰσκομίζοντες τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου ἁγίου μου βασιλέως, ὑμᾶς μὲν ὑπεραποδέξεται καὶ ἕτερον ἀποστελεῖ 100 εἰδότα [fol. 232r] φοβεῖσθαι Θεόν· τοὺς δὲ νοσήσαντας τὴν παρακοὴν ἢ δικαία βασιλικὴ ἢ μᾶλλον καὶ θεϊκὴ μετελεύσεται ἀγανάκτησις.

Εἰ οὖν ἀκούσετέ μου τῶν λόγων καὶ σπουδάσομεν ἕκαστος ἐξομολογήσασθαι, καὶ δοῦναι λόγον Θεῷ μετανοίας, καὶ τῶν ἐπιτηδευμάτων ἡμῶν ἀποστῆναι τῶν πονηρῶν, αὐτὸς ὁ τῶν ὅλων Θεὸς καὶ δεσπότης, 105 προπορεύσεται καὶ πολεμήσει ἡμῶν· ἀποστρέψει τε τὰ κακὰ τοῖς ἐχθροῖς πολλαπλάσια καὶ τὴν καταλαβοῦσαν αἰσχύνην δι' ἁμαρτίας ἡμᾶς τοῖς τῶν ἐχθρῶν προσώποις ἐκρίψει· καὶ τὴν δειλίαν ἐμβαλεῖ ταῖς ἐκεῖνων καρδίαις, ἂν μόνον τὸ εἶναι τῆς ἁμαρτίας δοῦλοι ἐκφύγωμεν· καὶ ταῖς τῶν ἐχθρῶν κεφαλαῖς ἐπιβιβάσει ἡμᾶς, ὁ μόνος συντριβὼν 110 πολέμους νικοποιὸς Κύριος, ταῖς παναχράντοις πρεσβείαις τῆς πανυπερευλογημένης Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου, προστασίας τῶν ἄνω Δυνάμεων καὶ πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος Ἀγίων εὐχαῖς, γένοιτο, γένοιτο. †

Σχόλια

Στ. 4-5. «...ὁ ποιῶν πάντα καὶ μετασκευάζων Θεὸς μόνῳ τῷ βούλεσθαι...» Ἄμώς, 5,8· Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Ὁμιλία 152, PG, 36, 464b· βλέπε ἐπίσης τὴν ἐπιστολὴν πρὸς τὴν Αὐτοκράτειρα Εἰρήνην (1305-1309:), fol. 55v (V. Laurent, *Les Resgistes des Actes du Patriarchat de Constantinople*, no. 1629· A. M. Talbot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople, Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and officials*, ἐπ. 75, στ. 40, σ. 188.

94 νουθετεῖ, V: νουθετεῖν || 95 βασιλεύσαντος, V: βασιλεύοντος || 98 εἰσκομίζοντες, V: εἰσκομίζοντων || 112 τῶν λόγων, V: τῷ λογῷ || σπουδάσομεν, V: σπουδάζομεν || 104 ἀποστῆναι, V: ἀποστῶμεν || 107 ἐκρίψει, V: ἐκρίψοι || 108 ἂν, V: εἰ || 109 ἐπιβιβάσει, V: ἐπιβιβάσοι ||

Στ. 5-6. «... Ὁ Θεὸς ... ἀνεκαλέσατο πάλιν εἰς τὸ φροντίζειν τῆς ἐκκλησίας αὐτοῦ...». Ἀπὸ τὴν διατύπωση αὐτὴ προκύπτει ὅτι ἡ Διδασκαλία πρέπει νὰ ἔχει συνταχθεῖ μετὰ τὶς 23 Ἰουνίου 1303, ἡμέρα τῆς δευτέρας ἀνόδου τοῦ Πατριάρχου στὸν Οἰκουμενικὸ θρόνο. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πληροφορία αὐτὴ ἀναφέρεται ἀμέσως στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου, δίδει τὸ δικαίωμα νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι ἡ ἡμερομηνία συντάξεως τῆς ἐπιστολῆς δὲν πρέπει νὰ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν προαναφερόμενη ἡμερομηνία.

Στ. 10-11. «...τὸ αἷμα αὐτῶν ὡς ὕδωρ ἐξέχεεν ἡ ... μάχαιρα...» Ψαλμὸς 78,3. Βλέπε ἐπίσης τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β' (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1299-1300) fol. 1v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 3· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 1. στ. 13-14, σσ. 2, 307).

«... Ἰσμαήλ...». Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα (fol. 1v) χρησιμοποίησε ὡς συνώνυμη διατύπωση ἀντὶ τῆς «ἡ τοῦ Ἰσμαὴλ μάχαιρα» τὴν «ἡ βάρβαρος μάχαιρα». Τοὺς Τούρκους τοὺς ἀναφέρει πάντοτε μὲ τὸ ὄνομα Ἰσμαηλίτες, παραπέμποντας στὸν υἱὸ τῆς Ἀγαρ· τὰ ἐπιθετα μὲ τὰ ὁποῖα τοὺς χαρακτηρίζει εἶναι «παλαμναῖοι» fol. 1r (Laurent, *δ.π.*, app. no. 3· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 1, στ. 11, σ. 2), καὶ «ἐπαναστάντες» fol. 17r (Laurent, *δ.π.*, app. no. 7· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 37, στ. 22, σ. 78). Ἡ προσαγόρευση «Ἰσμαηλίτες» χρησιμοποιεῖται συχνά: fol. 18r (Laurent, *δ.π.*, no. 1622· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 41, στ. 20, σ. 84), fol. 31r (Laurent, *δ.π.*, no. 1693· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 46, στ. 18, σ. 96). Σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ ὀνομαζόνται καὶ Ἀμαληκίτες, fol. 61v (Laurent, *δ.π.*, no. 1636· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 81, στ. 165, σ. 210).

Στ. 12. «...δι' ἀμαρτίας ὑπερβολὴν...». Παράβαλε καὶ σημ. 47, 48. Ἀντίστοιχη ἀντίληψη, μὲ ποικίλες διατυπώσεις εὐρίσκεται στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐπιστολές, βλέπε: fol. 5v (Laurent, *δ.π.*, no. 1593· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 8, στ. 4, σ. 24), fol. 7v (Laurent, *δ.π.*, no. 1677· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 14, στ. 14, σσ. 32-34), fol. 9v (Laurent, *δ.π.*, no. 1612· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 17, στ. 1-5, σ. 40), fol. 14r (Laurent, *δ.π.*, no. 1598· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 30, στ. 7, σ. 62), fol. 31r (Laurent, *δ.π.*, no. 1693· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 46, στ. 21-22, σ. 96), fol. 43r (Laurent, *δ.π.*, no. 1705· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 62, στ. 38, σ. 146), fol. 53r (Laurent, *δ.π.*, no. 1649· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 72, στ. 10, σ. 178).

Στ. 24. «...μετάνοιαν...». Ἡ ἰδιαίτερη σημασία τοῦ ὅρου στὶς ἐπιστολές τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ ἢ ἀποδελτιωθεῖ στὴν ἐκδόση τῆς Α. Μ. Talbot ὅσο καὶ στὴν μελέτῃ τοῦ J. L. Boorjama, *Church Reform...* Μόνο στὴν δημοσιευμένη ἐδῶ Διδασκαλία του ἡ λέξι ἀναφέρεται ἐννέα φορές, στοὺς στ. 24, 29, 32, 34, 37-38, 54, 77, 84, 103. Γιὰ τὴν λέξι «μετάνοια» καὶ τὰ συνώνυμά της βλέπε: fol. 2v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 2· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 2, στ. 57-58, σ. 8), fol. 3r (Laurent, *δ.π.*, no. 1673· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 3, στ. 31-34, 39, σ. 12), fol. 4v (Laurent, *δ.π.*, no. 1675· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 6, στ. 7, σ. 18), fol. 5v (Laurent, *δ.π.*, no. 1597· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 7, στ. 67, σ. 22), fol. 17v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 7· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 37, στ. 30, 33, σ. 78), fol. 29v (Laurent, *δ.π.*, no. 1663· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 43, στ. 21, σ. 88), fol. 34v (Laurent, *δ.π.*, no. 1695·

Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 49, στ. 109, σ. 110), fol. 67r (Laurent, *δ.π.*, no. 1717· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 82, στ. 31, σ. 212), fol. 81r (Laurent, *δ.π.*, no. 1606· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 106, στ. 17, σ. 266).

Στ. 32. «...τὴν Νινευϊτῶν μετάνοιαν...» Ἰωνᾶς 3· Λουκᾶς ια΄, 30· Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Ὁμιλία 16, *PG*, 35, 953b. Ἡ ἴδια διατύπωση ὑπάρχει στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀνδρόνικο (λίγο μετὰ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1303), fol. 3r (Laurent, *δ.π.*, no. 1673· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 3, στ. 39, σ. 12), καὶ στὴν ἐπιστολὴ fol. 34v-35r (Laurent, *δ.π.*, no. 1695· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 49, στ. 109-112, σσ. 110, 360): Ὁ Πατριάρχης παραλλήλῳ τὸν ἑαυτοῦ μετὰ τὸν Ἰωνᾶ πού προειδοποιοῦσε γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Νινευϊ, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι ἀφοῦ μετανόησαν, ὡς ἐνδειχθῇ τῆς μετανοίας τους, περιβλήθηκαν ἕως καὶ τοῦ Βασιλέως μετὰ σάκκου. Παράβαλε σημ. 16, τὴν περιγραφὴ τοῦ Παχυμέρη, γιὰ τὰ ρούχα μετὰ τὰ ὅποια περιφερόταν ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος στὴν Πόλιν ὄντας Πατριάρχης. Ἀναφορὰ στοὺς Νινευϊτες γίνεται καὶ ἄλλες δύο φορές, fol. 52r (Laurent, *δ.π.*, no. 1710· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 70, στ. 3, σσ. 176-392), fol. 84r (Laurent, *δ.π.*, no. 1735· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 110, στ. 145, σ. 278).

Στ. 36-37. «...καὶ ἐπιστράφητε πρὸς με καὶ ἐπιστραφήσομαι πρὸς ὑμᾶς...» Ζαχαρίας 1.3-4· Μαλαχίας 3.7. Ἡ ἴδια ἀναφορὰ γίνεται καὶ στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα (μετὰ τὴν δευτέρη ἀποχώρησιν ἀπὸ τὸν Θρόνο, τὴν Σεπτέμβριο τοῦ 1309), fol. 88r (Laurent, *δ.π.*, no. 1309· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 115, στ. 41-42, σ. 298). Καὶ ἡ σημασία τοῦ ὅρου «ἐπιστροφή» δὲν εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὴν Α. Μ. Talbot καὶ τὸν J. L. Booramra, καθὼς δὲν περιλαμβάνεται μετὰ τὸν ὅσον εἶναι ἀποδελτιωμένες στίς σχετικὲς δημοσιεύσεις. Γραμματικοὶ τύποι τοῦ ρήματος ἐπιστρέφω ἢ τοῦ οὐσιαστικοῦ ἐπιστροφή συνολικὰ χρησιμοποιοῦνται ἑπτὰ φορές στὸ κείμενο: στ. 35, 36, 36-37, 57, 70, 80, 84. Γιὰ τίς ἄλλες ἐπιστολὰς τοῦ Ἀγίου ὅπου ἐπίσης χρησιμοποιοῦνται βλέπε: fol. 2v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 2· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 2, στ. 73, σ. 10), fol. 14r (Laurent, *δ.π.*, no. 1598· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 30, στ. 8, σ. 62), fol. 16r (Laurent, *δ.π.*, no. 1630· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 35, στ. 27, σ. 74), fol. 17r-17v (Laurent, *δ.π.*, app. no. 7· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 37, στ. 24, 30-33, σ. 37), fol. 29r (Laurent, *δ.π.*, no. 1663· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 43, στ. 11, σ. 88), fol. 29v (Laurent, *δ.π.*, no. 1665· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 44, στ. 6, σ. 90), fol. 35r-35v (Laurent, *δ.π.*, no. 1695· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 49, στ. 107, 122, σσ. 110-112), fol. 67r (Laurent, *δ.π.*, no. 1717· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 82, στ. 60, σ. 214), fol. 84r (Laurent, *δ.π.*, no. 1735· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 110, στ. 124-135, σ. 278), fol. 88r (Laurent, *δ.π.*, app. no. 11· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 115, στ. 38-41, σ. 298).

Στ. 37-39. «...μή ρητὴν οὐκ ἔστιν Γαλαὰδ, ... ἡ ἱατρὸς οὐκ ἔστιν ἐκεῖ· διὰ τί οὐκ ἀνέβη ἴασις θυγατρὸς λαοῦ μου...» Ἰερემίας 8.22. Στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα fol. 88r (βλέπε σχόλια στ. 36-37), τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀπὸ τὸν Ἰερεμία ἀναφέρεται ἐν συνεχείᾳ ἐκείνων τοῦ Ζαχαρία καὶ Μαλαχία. Ἡ ὁμοιότης τοῦ κειμένου τῆς Ἐπιστολῆς πρὸς τὸ τῆς Διδασκαλίας, εὐκόλα δίδει τὴν λανθασμένη ἐντύπωση ὅτι ἴσως νὰ ἦταν σύγχρονες. Ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ Πατριάρχου ἡ ἴδια παραπομπὴ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἀκούγεται προ-

φητικά στην ἀρχή τῆς δευτέρας του πατριαρχείας, γύρω στὸν Ἰούλιο τοῦ 1303 καὶ ἐπανερχεται ἕξι χρόνια ἀργότερα κατὰ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1309, ἀφοῦ παραιτήθηκε τοῦ Θρόνου.

Στ. 40-43. «...εἰ ὁ λαός μου ἤκουσέ μου... ταῖς ὁδοῖς μου εἰ ἐπορεύθη, ἐν τῷ μηδενὶ ἂν τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν ἐταπείνωσα καὶ ἐπὶ τοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν ἐπέβαλον ἂν τὴν χεῖρά μου» Ψαλμὸς 80, 14-15. Τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα ὑπάρχει καὶ στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα (1303-1305) fol. 5v (Laurent, *δ.π.*, no. 1674· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 7, στ. 54-57, σ. 22).

Στ. 57. «...ἀκούσωμεν Ζαχαρίου· ἐπιστράφητε πρὸς με...» *δ.π.* σχόλιο στ. 36-37.

Στ. 58. «...ἐν νηστεία καὶ ἐν κλαυθμῷ καὶ ἐν κοπετῷ...» Ἰωήλ, 2.12· Πρὸς Ρωμαίους, 6.4. Τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα ἐντοπίζεται ἄλλες δύο φορές· στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα fol. 35r (Laurent, *δ.π.*, no. 1695· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 49, στ. 122, σ. 112) καὶ ἐκείνη πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν (1307) fol. 29r (Laurent, *δ.π.*, no. 1665· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 43, στ. 13, σ. 88).

Στ. 64-66. «...γοητειῶν, μαντειῶν, κριθαρευμάτων, κληδονισμῶν, μοιχείας, βλασφημιῶν...». Γιὰ παρόμοιες διατυπώσεις βλέπε στὶς ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα (1299-1300 καὶ 1305-1306 ἀντιστοιχῶς), fol. 1v (Laurent, *δ.π.* app. no. 3· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 1, στ. 35-36, σ. 4), fol. 16v (Laurent, *δ.π.*, no. 1639· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 36, στ. 9-10, σ. 76).

Στ. 73. «...τοῦ γένους ἡμῶν...». Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος χρησιμοποιοῖ τὴν λέξη «Γένος» ὡς συνώνυμη διατυπώσεων ὅπως: «*Ρωμαίων Φυλῇ*», fol. 7v (Laurent, *δ.π.*, no. 1677· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 14, στ. 13-14, σσ. 32-34), ἢ «*Γένος τῶν Χριστιανῶν*» (*δ.π.* στ. 2), ἢ «*Λαὸς τοῦ Θεοῦ*», fol. 16v (Laurent, *δ.π.*, no. 1639· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 36, στ. 9), ἢ «*Χριστιανικὸς Λαός*», fol. 18r (Laurent, *δ.π.*, no. 1691· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 40, στ. 1, σ. 82), σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τοὺς «*Λατίνους*» καὶ «*Ἰσμαηλίτας*» (Τούρκους), τῶν ὁποίων τὴν στάση θεωροῦσε ἐξίσου ἐπικίνδυνη γιὰ τὸ γένος του βλέπε: fol. 61v (Laurent, *δ.π.*, no. 1636· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 81, στ. 155-165, σσ. 210, 407). Καθὼς σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις δὲν ἀναφέρεται σὲ φυλετικὴ καταγωγὴ ἀλλὰ χαρακτηρά πίστεως καὶ πολιτείας, δὲν τεκμηριώνεται ἡ παρατήρηση ὅτι ὁ ὁρος ἀποδίδει μόνο τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος, (Talbot, *δ.π.*, σ. 368). Χωρὶς νὰ ἀμφισβητεῖται ὅτι περιλαμβάνει στὸν ὄρο καὶ τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων, ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὡς Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης στοχάζεται εὐρύτερα, χωρὶς φυλετικὴ στενοκαρδιά, κατὰ τὴν φιλόανθρωπη παράδοση ποὺ χαρακτηρίζε ἀνέκαθεν τὴν Βυζαντινὴ Κοινοπολιτεία. Παραπέμπει περισσότερο στὸ περιεχόμενο λόγων ὅπως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴν Ἀθήνα, «...ἐποίησε, ὁ ἄγνωστος Θεός, ἐξ ἐνὸς αἵματος πᾶν ἔθνος ἀνθρώπων... τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν...» (Πράξεις ΙΖ' 26-28), ἢ «...πάντες γὰρ υἱοὶ Θεοῦ ἐστὲ διὰ πίστεως ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ...» (Πρὸς Γαλάτας Γ' 26-28)· ὅποτε ἀναφέρεται στοὺς Ἕλληνες παραπέμπει στὴν ἀρχαιοελληνικὴ παράδοση (fol. 35r [Laurent, *δ.π.*, no. 1696· Talbot, *δ.π.*, ἐπ. 50, στ. 1-9, σ. 112]), ὅπως ὁμως αὐτὴ εἶχε περιγραφεῖ στοὺς λόγους τοῦ Ἰσοκράτη «...καὶ

τῶν Ἑλλήνων ὄνομα [ἡ Ἀθήνα] πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλλήνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείας τῆς ἡμετέρας ἢ τοῦ τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας...» (Πανηγυρικός, 51.Α'). Για τὸ ἴδιο θέμα βλέπε ἀναλυτικὰ Δ. Καλομοιράκης, «Ρωμιοσύνης Διακρίσεις Ἀσήμαντες», *Παλίμνηστον*, 6/7 (Δεκ. 1988), σσ. 238-247.

Πίνακας 2

[illegible]

